

ŽEMAIČIŲ TARMŲ ŽODŽIO GALO DĖSNIŲ SUSIFORMAVIMAS

V. GRINAVECKIS

I. Junginių *-tja(-)*, *-dja(-)* raida1. Junginių *-tja(-)*, *-dja(-)* raida žemaičių tarmių žodžio gale

§ 1. a) Lietuvių kalboje priebalsių junginiai *tj*, *dj* prieš užpakalinės eilės balsius yra virtę afrikatomis *č*, *dž* ar *c*, *dz* (dzūkų), pvz.: *briedžiai* < **briedjai*, *svečiai* < **svetjai*. Prieš priešakinės eilės balsius *j*, buvęs po priebalsių, lietuvių kalboje yra seniai išnykęs, todėl afrikatų šiuo atveju nebesusidarė, plg. *gaidys*, bet *gaidžio*.

b) Visur, kur tik po *j* yra buvęs trumpasis *a* žodžio gale, žemaičių tarmėse šiuo metu jis yra supriešakėjęs (jeigu nėra išnykęs), pvz.: *grąžė* ~ *grážiai* < **grážjai*, *pėgė* ~ *pigiai* < **pigjai*, *jūojė* ~ *jójai*, *brūolėms* || *brūolems* ~ *bróliams* < **brāljamus*. Trumpasis *a* po *j* nėra supriešakėjęs (ar mažiau tėra supriešakėjęs) tik tuo atveju, jeigu po jo eina *u*, *v*, [kurie, asimiliuojamai veikdami, bus neleidę *a* priešakėti, pvz.: *sakáu* ~ *sakidau*, *mačau* ~ *mačidau*, *važava* || *važėva* ~ *važiavo*. Žodžio gale trumpasis *a* po *j* žemaičių tarmėse yra supriešakėjęs prieš *tj*, *dj* > *č*, *dž* (žr. § 13).

c) Dėl balsio *a* po *j* supriešakėjimo priebalsių junginių *tj*, *dj* antrasis sandas *j* pagal lietuvių kalbos fonetikos dėsnį turėjo išnykti, todėl šiuo metu visi žemaičiai neturi afrikatų prieš senąją trumpąją *a* žodžio gale, pvz. (paradigmų pavyzdžiai iš Kražių):

Vienaskaita

<i>gaidīs</i>	~	<i>gaidīs</i>	<	* <i>gaidīs</i>
<i>gaidže</i>	~	<i>gaidžio</i>	<	* <i>gaidjā</i>
<i>gaidžu</i>	~	<i>gaidžio</i>	<	* <i>gaidjōi</i>
<i>gaĩdĩ</i>	~	<i>gaĩdĩ</i>	<	* <i>gaĩdĩñ</i>
<i>gaĩdžũ</i>	~	<i>gaĩdžiũ</i>	<	* <i>gaĩdžō</i>
<i>gaidiē</i>	~	<i>gaidėjė</i>	<	* <i>gaidējēn</i>

Daugiskaita

<i>gaidė</i>	~	<i>gaidžiai</i>	<	* <i>gaidjai</i>
<i>gaidžũ</i>	~	<i>gaidžiũ</i>	<	* <i>gaidjuñ</i>
<i>gaidėms</i>	~	<i>gaidžiáms</i>	<	* <i>gaidjamus</i>
<i>gaĩdžũs</i>	~	<i>gaĩdžiũs</i>	<	* <i>gaĩdžōns</i>
<i>gaidės</i>	~	<i>gaidžiais</i>	<	* <i>gaidjais</i>
<i>gaidžũs</i>	~	<i>gaidžiūsė</i>	<	* <i>gaidžōnsėn</i>

Vienaskaita

<i>petis</i>	~ <i>petys</i>	< * <i>petis</i>
<i>pēče</i>	~ <i>pēčio</i>	< * <i>petjā</i>
<i>pēču</i>	~ <i>pēčiuo</i>	< * <i>petjōi</i>
<i>pētī</i>	~ <i>pētī</i>	< * <i>petiñ</i>
<i>pēcū</i>	~ <i>pečiū</i>	< * <i>petjō</i>
<i>petiē</i>	~ <i>petējē</i>	< * <i>petējēn</i>

Daugiskaita

<i>petē</i>	~ <i>pečiai</i>	< * <i>petjai</i>
<i>pečū</i>	~ <i>pečiū</i>	< * <i>petjuñ</i>
<i>petāms</i>	~ <i>pečiāms</i>	< * <i>petjamus</i>
<i>pēčūs</i>	~ <i>pečiūs</i>	< * <i>petjōns</i>
<i>petāš</i>	~ <i>pečiaiāš</i>	< * <i>petjais</i>
<i>pečūs</i>	~ <i>pečiūsē</i>	< * <i>petjōnsēn</i>

d) Šiuo metu žemaičių tarmėje žodžio gale senieji trumpieji *a*, *e* yra išnykę (išskyrus kelis atvejus uždaramė žodžio gale, kur trumpasis *a* yra išlikęs, žr. § 21 a). Senųjų trumpųjų *a*, *e* nykimas žemaičių tarmės žodžio gale turėjo prasidėti dar prieš junginių *tj*, *dj* vartimą *ē*, *dž*. Tik tada galima suprasti, kodėl dabartiniame žemaičių tarmių plote senasis trumpasis *a* po *j* supriešakėjo. Tą priešakėjimą turėjo sąlygoti prasidėjusi šio garso redukcija žodžio gale: redukuotas trumpasis *a* lengviau galėjo pasiduoti kito garso (*j*) įtakai, t. y. priešakinimui. Pirmiausia ir daugiausia trumpasis *a* po *j* galėjo supriešakėti tais atvejais, kur *a* nyko (šiuo metu yra išnykęs), pvz.: **statjas* > **statjes* > *states* > *stāc*, **svetjas* > **svetjes* > *svetes* > *svec*, **tretjas* > **tretjes* > **tretes* (Mžv.) > *trec*; **geidja* > **geidje* > **geide* > *geid*. Kartu su nykstančiuoju *a* priešakėjo ir tų formų galo trumpasis *a*, kuris šiuo metu nėra išnykęs: **medjamus* > **medjemus* > *medems*. Vadinasi, žemaičių tarmėje trumpųjų *a*, *e* redukcija žodžio gale bus prasidėjusi prieš *tj*, *dj* > *ē*, *dž*. Iš to išplaukia galutinė išvada: trumpųjų *a*, *e* redukcija žodžio gale suformavo svarbiausią žemaičių tarmių fonetinę ypatybę – afrikatų *ē*, *dž*, < *tj*, *dj* neturėjimą prieš trumpąjį *a* žodžio gale, žodžio galo trumpėjimas yra pagrindinio visų žemaičių tarmių fonetinio dėsnio susiformavimo priežastis¹.

¹ Šiuo metu afrikatų žodžio gale tarimą žemaičių tarmėje gerokai yra paveikusi literatūrinė kalba, todėl dažnai galima išgirsti afrikatas tariant visais atvejais, kuriais jos yra vartojamos literatūrinėje kalboje. Ypač literatūrinės kalbos (ir aukštaičių tarmių) poveikis jaučiamas pietinėse ir pietrytinėse žemaičių tarmėse. Tą poveikį gerai rodo gausūs hipernormalizmai, pvz.: *aviēcēs* „avietės“, *kāčēs* „katės“, *bečēs* „bitės“ (Šilalė, Laukuva, Kaltinėnai, Karklėnai, Tryškiai, Klykoliai). Afrikatas *ē*, *dž* tariant galima išgirsti visur, kur tik žodis baigiasi *-tē(-)*, *-dē(-)* ar (pietryčių žemaičiuose) *-te(-)*, *-de(-)*. Senesnįjį tarimą kiek geriau yra išlaikę tokie žodžiai, kurie literatūrinėje kalboje yra nevartojami, ir ypač mažesnių vietų (dūrvų, pievų ir pan.) vardai, taip pat pavardės. Pavyzdžiui, jeigu kilmininką *jaučio*, *medžio* vidurio žemaičiai dažnai jau ištars *jaučē*, *mėdžē*, tai pavardžių *Rūdžio*, *Raūdžio*, *Baičio* kilmininkas tariamas dažniausiai *rādē*, *rāudē*, *bādē*. Iš kitos pusės, jaučiama pajūrio ir vidurio žemaičių įtaka (ir už šių tarmių rytinių ir pietinių ribų), kuri daugiausia yra atsiradusi dėl naujai čia atsikėlusių pajūrio ir vidurio žemaičių. Ir šiuo atveju smulkesnių vietovardžių ir pavardžių fonetika senųjų vietinių gyventojų kalboje yra išlaikiusi senesnį pavidalą. Todėl afrikatų vartojimui žemaičių tarmėse nustatyti daugiausia ir remtasi literatūrinėje kalboje nevartojamų (ar mažai vartojamų) bendrinių žodžių, smulkesnių vietų vardų ir pavardžių tarimu, ir tik patogumo dėlei pavyzdžiams pateikiami bendriniai, plačiau tarmėje vartojami žodžiai.

2. Afrikatų skirtybių susidarymas žemaičių tarmėse

a) *tj*, *dj* ir *-tjān*, *-djān* raida

§ 2. Beveik visi žemaičiai, išskyrus tik pačius paribius su aukštaičiais, žodžio gale neturi afrikatų ir prieš senąjį ilgąjį tvirtapradį *-d*, pvz.: *žmuogi'stē ~ žmogysčią* (Pagramantis)², *stātē ~ stačią* (Girdiškė, Stulgiai, Kražiai, Kelmė), *brūolistē ~ brolyščią* „brolystė“, *jā.unistē ~ jaunysčią* „jaunystė“ (Klykoliai, Akmenė), *āpātē ~ apačią*, *kā.ulistē || kāulistē ~ kiaulyščią* „kiaulystė“, *stātē ~ stačią*, *tōštē ~ tuščią* (Kaltinėnai, Laūkuva, Varniai, Šilalė, Kvėdarna, Švėksna, Gaīdamas, Drėverna, Rietavas, Žarėnai, Mažeikiai, Seda, Nevarėnai, Telšiai). Tvirtapradis *-d* žodžio gale sutrumpėjo ir supriešakėjo dar prieš *tj*, *dj* vartimą afrikatomis *ē*, *dž* (žr. § 22); junginių *tj*, *dj* antrasis sandas, atsidūręs prieš priešakinės eilės balsį, turėjo išnykti: **statjā > *statja > *statje > stātē*.

Visai taip pat, kaip ir tvirtapradis žodžio galo *-d*, matyt, yra sutrumpėjęs ir supriešakėjęs (po *j*) ir *a < ān*, *ān*, todėl dabartiniu metu ir šiuo atveju žemaičiai (išskyrus pačius paribius su aukštaičiais) neturi afrikatų, pvz.: *stātē ~ stāčią*, *stātē ~ stačią*, *plātē ~ plačią*, *plātē ~ plačią* (Kelmė, Kražiai, Pakražantis), *pātē ~ pačią*, *patē ~ pačią* (Girdiškė, Pagramantis, Žvingiai), *āpatē ~ āpačią*, *āpatē ~ āpačią* (Kaltinėnai, Varniai, Švėksna, Rietavas, Žarėnai, Tryškiai, Klykoliai, Telšiai, Seda, Mažeikiai). Žodžio gale afrikatų *ē*, *dž < tj*, *dj* prieš *ā*, *ān*, *ān* neturėjimą gerai rodo Virvyčioš upės vardo linksniavimas (apie Tryškius):

vē.rvītē ~ Virvyčią
vē.rvičūos ~ Virvyčioš
vėrvītē ~ Virvýchiai
vėrvītē ~ Virvýchia
vėrvītē ~ Virvýchia
vē.rvičūo ~ Virvyčiojė

Afrikatų *č*, *dž < tj*, *dj* prieš tvirtapradį galūninį *-d* yra neatsiradę į šiaurę ir vakarus nuo linijos Šilutė, Vainutas, Pagramantis, Skaudvilė, Pakražantis, Upyna, Kruopiai, Vegeriai. Ši linija yra maždaug lygiagreti su kitomis žemaičių afrikatų ribomis (žemaičių — aukštaičių, vidurio žemaičių, pajūrio žemaičių).

§ 3. Balsių *a*, *ā* po *j* priešakėjimą žodžio gale aiškiai rodo ir rašytiniai šaltiniai. Mažvydo 1547 m. Katekizme trumpasis *a* po *j* žodžio gale yra virtęs *e*, pvz.: *szadei ~ žodžiai*, *szadems ~ žodžiams*, *szadeis ~ žodžiais*, *geidencias ~ geidžiančias*, *bet valia < *valjā*, *szadzia < *zadjā*. Mažvydo laikais supriešakėjęs yra buvęs ir *a < an* po *j*, pvz.: *trete < *tretjān* (vns. gal.), *geidentei < *geidjantjai* (vns. naud.). Vadinas, Mažvydo tarmėje *a < ā*, *an* žodžio gale jau buvo redukcijos veikiamas ir priešakėjo, o *a < ā* redukcijos dar nebuvo paliestas. Afrikatos Mažvydo tarmėje jau buvo susiformavusios, jų nėra tik prieš senąjį trumpąjį *a* (ir prieš *a < an*) žodžio gale, pvz.:

V.	<i>szadis</i>	<i>szadei</i>
K.	<i>szadzia</i>	<i>szadziu</i>
N.	<i>jaucziui</i>	<i>szadems</i>

² P. Jonikas, Pagramančio tarmė (toliau — Pgr. t.), Kaunas, 1939, p. 35.

G.	<i>szadi</i>	<i>szadzius</i>
In.	<i>szadziu</i>	<i>szadeis</i> ⁸
Vt.	<i>szadegi, pateme</i>	

D. Poškos raštuose afrikatų nėra prieš *a*, *ā*, *ān*, *ān*, pvz.: *Pauksztesy* 16₁₅, *mel-demos* 20₈, *neputema* 114₁₁, *norintem* 224₁₇, *ilsinte* (vns. in.) 12₄, *Szirde* (vns. in.) 16₂₃, 210₁₇, *pate* (vns. gal.) 30₈. Vadinas, XIX a. pradžioje, kai dar nebuvo *lk* įtakos, *l', d' < tj, dj* vartojimas pietryčių žemaičių tarmėse, matyt, buvo dėsningesnis. Šiuo metu tik senieji žmonės (ir tai retai!) nevartoja afrikatų prieš *ā*, *ān*, *ān*. Labai dažnai net prieš *a* žodžio gale jau tariama *č*, *dž*. Poška žodžio gale net prieš *ā* afrikatų dažnai nevartoja, pvz.: *smerti* (vns. klm.) 24₈, *Gulėtes* ~ *gulinčios* (dgs. v.) 112₂₄, *Szimtmete* (vns. klm.) 114₈, *saldes* ~ *saldžios* (dgs. v.) 174₁₈ (žr. D. Poška, Raštai, Vilnius, 1959). Matyt, kad ir vidurio žemaičių ribaėjo kiek toliau į pietų rytus, tačiau šiuo metu apie Bijotus pavyzdžių be afrikatų prieš galūnės *ā* nebepasitaikė išgirsti.

S. Stanevičiaus dainose (Viduklė, Eržvilkas), S. M. Slavčinskio (Nemakščiai), S. Valiūno (Raseiniai) raštuose afrikatos nevartojamos tik prieš galūnės trumpąjį *a*, kaip ir dabartinėse tų vietų tarmėse.

b) Vidurio žemaičių *tjā*, *djā* raida

§ 4. Žodžio galo trumpėjimas yra suformavęs ir žemaičių patarmes pagal skirtingą afrikatų turėjimą ar neturėjimą žodžio gale. Pietrytiniai žemaičiai neturi afrikatų tik prieš senąjį trumpąjį *a*, vidurio žemaičiai afrikatų neturi ir prieš senąjį ilgąjį *ā* nekirčiuotame žodžio gale ir *a < an*, pvz. (Telšiai, Žarėnai, Lauko Sėda, Nevarėnai, Luokė, Rietavas, Tverai, Varniai, Pavandenė, Laukuva, Kaltinėnai, Šilalė, Kvėdarna, Švėkšna, Gardamas):

Vienaskaita		Daugiskaita	
V.	<i>žūodēs, -is</i> ~ <i>žōdis</i>	<i>žūodē</i> ~ <i>žōdžiai</i>	
K.	<i>žūodē</i> ~ <i>žōdžio</i>	<i>žūodžō, -u</i> ~ <i>žōdžiū</i>	
N.	<i>žūodžū, -ōu</i> ~ <i>žōdžiuo</i>	<i>žūodēms</i> ~ <i>žōdžiams</i>	
G.	<i>žūodē, -i</i> ~ <i>žōdį</i>	<i>žūodžōs, -ūs</i> ~ <i>žōdžiūs</i>	
In.	<i>žūodžō</i> ~ <i>žōdžiū</i>	<i>žūodēs</i> ~ <i>žōdžiais</i>	
Vt.	<i>žūodīte</i> ~ <i>žōdėje</i>	<i>žūodžūse, -(e)</i> ~ <i>žōdžiuose</i>	
	<i>stātē</i> ~ <i>stačiā</i>	<i>stātēs</i> ~ <i>stāčios</i>	
	<i>stāčūs</i> ~ <i>stačiōs</i>	<i>stāčū</i> ~ <i>stačiū</i>	
	<i>statē</i> ~ <i>stačiāi</i>	<i>stačiuoms</i> ~ <i>stačiōms</i>	
	<i>stātē</i> ~ <i>stāčiq</i>	<i>stātēs, -es</i> ~ <i>stačiās</i>	
	<i>stātē, -ē</i> ~ <i>stačiā</i>	<i>stāčiuoms</i> ~ <i>stačiomis</i>	
	<i>stāčūo</i> ~ <i>stačiojē</i>	<i>stāčūosē, -(e)</i> ~ <i>stačiosē</i>	

Vidurio žemaičių afrikatų neturėjimo dėsnis, galima sakyti, pats atskleidžia paslaptį, kodėl, būtent, tik nekirčiuotame žodžio gale prieš senąjį ilgąjį *ā* neatsirado afrikatų. Mat, žodžio gale, nekirčiuotas būdamas, ilgasis *ā* žemaičių tarmėse yra sutrumpėjęs: **laūkā > laūka* || *lāukā ~ laūko*, **jājā > *jāja > jūoje ~ jōjo*.

⁸ Chr. S. Stang, Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas, Oslo, 1929, p. 163.

Sutrumpėjimas turėjo įvykti prieš *tj, dj* > *ē, dž*. Trumpas *a* < *ā*, atsidūręs po *j*, supriešakėjo kaip ir trumpasis *a*, todėl *j* junginiuose *tj, dj* turėjo išnykti: **medjā* > **medja* > **medje* > *mėdė* ~ *medžio*.

c) Pajūrio žemaičių *tj, dj* > *i, d* žodžio gale

§ 5. Pajūrio žemaičiai neturi afrikatų *č, dž* < *tj, dj* žodžio gale visais atvejais, pvz.:

a) Pajūrio žemaičiai dounininkai (Kretinga, Palanga, Kartena, Darbėnai, Lenkimai, Grūšlaukė, Skuodas, Mosėdis, Salantai, Ylakiai, Plateliai, Alsėdžiai, Ž. Kalvarija, Šateikiai, Plungė, Stalgėnai, Kuliai):

<i>žūdis</i>	~ <i>žōdis</i>	<i>žūodē</i>	~ <i>žōdžiai</i>
<i>žūodē</i> (-i)	~ <i>žōdžio</i>	<i>žūodu</i>	~ <i>žōdžių</i>
<i>žūodū</i>	~ <i>žōdžio</i>	<i>žūodēms</i>	~ <i>žōdžiams</i>
<i>žūodi</i>	~ <i>žōdį</i>	<i>žūodūs</i>	~ <i>žōdžiūs</i>
<i>žūodō</i>	~ <i>žōdžiū</i>	<i>žūodēs</i>	~ <i>žōdžiais</i>
<i>žūodite</i>	~ <i>žōdėje</i>	<i>žūodūs</i>	~ <i>žōdžiūse</i>
<i>pāukštis</i>	~ <i>paūkštis</i>	<i>pāukštē</i>	~ <i>paūkščiai</i>
<i>pāukštē</i> (-i)	~ <i>paūkščio</i>	<i>pāukštu</i>	~ <i>paūkščių</i>
<i>pāukšū</i>	~ <i>paūkščio</i>	<i>pāukštēms</i>	~ <i>paūkščiams</i>
<i>pāukšti</i>	~ <i>paūkštį</i>	<i>pāukštūs</i>	~ <i>paūkščius</i>
<i>pāukštō</i>	~ <i>paūkščiu</i>	<i>pāukštēs</i>	~ <i>paūkščiais</i>
<i>pāukštite</i>	~ <i>paūkštėje</i>	<i>pāukštūs</i>	~ <i>paūkščiuose</i>

b) Pajūrio žemaičiai donininkai (Klaipėda, Kalotė, Plikiai, Kretingalė, Dau-parai, Dovilai, Dercekiai, Dituva):

<i>gā.idis</i>	~ <i>gaidys</i>	<i>gā.idē</i>	~ <i>gaidžiai</i>
<i>gāide</i>	~ <i>gaidžio</i>	<i>gā.idū</i>	~ <i>gaidžių</i>
<i>gāidō</i>	~ <i>gaidžio</i>	<i>gaidēms</i>	~ <i>gaidžiams</i>
<i>gāidi</i>	~ <i>gaidį</i>	<i>gā.i.dūs</i>	~ <i>gaidžiūs</i>
<i>gāidō</i>	~ <i>gaidžiū</i>	<i>gā.idēs</i>	~ <i>gaidžiais</i>
<i>jā.utis</i> <i>jāutis</i>	~ <i>jautys, jāutis</i>	<i>jāutē</i>	~ <i>jaučiai</i>
<i>jāute</i>	~ <i>jaučio</i>	<i>jāutu</i>	~ <i>jaučių</i>
<i>jāuō</i>	~ <i>jaučio</i>	<i>jāutēms</i>	~ <i>jaučiams</i>
<i>jāuti</i>	~ <i>jautį</i>	<i>jāutus</i>	~ <i>jaučius</i>
<i>jāuō</i>	~ <i>jaučiu</i>	<i>jāutēs</i>	~ <i>jaučiais</i>

Galūnių trumpėjimas bus apsprendęs ir pajūrio žemaičių afrikatų *č, dž* < *tj, dj* neturėjimą žodžio gale. Jeigu dar tebesant *tj, dj* junginiams prasidėjo nekirčiuoto žodžio galo senųjų ilgųjų balsių redukcija, tai silpniau tariaimi įvairūs balsiai po *j* galėjo lengvai supriešakėti, o tada *j* turėjo išnykti⁴.

§ 6. a) Tokiu būdu pajūrio žemaičiuose susidarė dėsni, pagal kurį žodžio gale *tj, dj* > *i, d*. Prie šio dėsnio apibendrinimo atskirais atvejais galėjo prisidėti

⁴ Dar žr. V. Grinaveckis, Lietuvių kalbos tarmių tyrinėjimas Tarybų valdžios metais (toliau – Lktt), „Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai. Lietuvių kalba ir literatūra“, t. 11, Vilnius, 1960, p. 31–37.

ir analogija. Įsigalėjus pajūrio žemaičių tarmėje *tj, dj* virtimo *i, d* žodžio gale dėsniui, afrikatų *č, dž* < *tj, dj* pajūrio žemaičiuose yra susidarę tik šaknies pradžios skiemenyse, pvz.: *džautė ~ džiūti, džūovė ~ džiūvė, džūtė ~ džiūti*, bet tolesniuose nuo šaknies pradžios skiemenyse afrikatų nėra, pvz.:

1) šaknies gale ir priesagoje: *brāidūotė ~ braiđzioti, brāidūojė ~ braiđžioju, vadūotė ~ vadžiōti, vadūojė ~ vadžiōju, lašūotė ~ laščiōti; dėdūsis ~ didžiūsis, aukšūsis ~ aukščiausis*;

2) įvardžiuotinių formų pirmojo dėmens gale: *dėrbōnūosės ~ dirbančiosios, dėrbōnūoji ~ dirbančioji, dėrbōnūosiems ~ dirbančiosėms*;

3) sangražinėse formose: *nėšūos ~ nėščiosi, sōkūos ~ sūkčiosi*.

b) Šiuo metu pajūrio žemaičių tarmėje afrikatos *č, dž* žodžio gale tariamos šiais atvejais:

1) skoliniuose: *bažnīčė ~ bažnīčia, křāuēps ~ kriaūčius, pēļps ~ pēčius, šāuēps ~ šiaūčius, si'linēps ~ syliñčius* „stipruolis“, *kūopličė ~ koplyčia*;

2) hibriduose su skolintomis priesagomis: *lōņēnīčė ~ langinīčia* „langinė“, *vārpnīčė ~ varpnyčia* „varpinė“; skolintinių priesagų fonetiką turi ir -očius: *barzdūoēps ~ barzdōčius, galvūoēps ~ galvōčius, pēlvūoēps ~ pilvōčius*; plg. taip pat ir dzūkų *č* žodžiuose su šia priesaga: *barzdōčius, galvōčius*.

3) iš literatūrinės kalbos į tarmę atėjusiuose žodžiuose: *kōnčė* „kančia“, *sō.kēps* „sukčius“, plg. ir kitus linksnius: *sōkčė ~ „sukčiai“, sōkčēms „sukčiams“, sōkčės „sukčiais“*.

4) u- kamiengalio žodžiuose (ne skoliniuose), pvz.: *šūdžps ~ šūdžius, šūdžaus ~ šūdžiaus, šūdžė ~ šūdžiai* (visi linksniai su afrikatomis! Kretinga), bet *kērdps, kērdāus ~ kerđžiaus...*, *rīmdps ~ Riṁdžius* (pavardė), *rīmdāus ~ Riṁdžiaus* (visi linksniai be afrikatų), taip pat (visi linksniai neturi afrikatų) ir kitos iu- kamiengalio pavardės: *rādps ~ Rādžius* (Kretinga), *gērīps ~ Giřčius* (Darbėnai). Vadinas, kai kuriuose bendrinuose iu- kamiengalio žodžiuose afrikatos gali būti ir naujai atsiradusios.

5) rytinėje pajūrio žemaičių tarmės dalyje (Skuodas, Ylakiai, Židikai, Seda, Barstyčiai, Mosėdis, Salantai, Plateliai, Alsėdžiai) atskiruose žodžiuose (daugiausia prievėksmiuose): *dabārēļpu ~ dabařčiuo*.

d) Analogijos vaidmuo junginių *tj, dj* raidai

§ 7. Visame žemaičių tarmių plote ar didesnėje jo dalyje afrikatų *č, dž* < *tj, dj* atskirais atvejais neturima ir dėl kitų to paties žodžio formų analogijos, pavyzdžiui, *āud* < **audja*, taigi ir *āudp ~ āudu* „audžiu“; *āudė ~ āudei, āudė ~ āudė, āudiem ~ āudēm, āudiet ~ āudēt*, taigi ir *āudāu ~ āudžiau*. Esamajame laike (*āudp, sāutp*) afrikatų neturi (kartu čia yra veikęs ir a- kamiengalio analoginis apibendrinimas: pagal *āud* ir *āudām* < **audem* < **audjam*; *āudat* < **audet* < **audjate*) beveik visi žemaičiai, išskyrus patį pietrytinį pakraštį pagal aukštaičius (Tauragė, Gaurė, Eržvilkas, Raseiniai), kur sakoma *āudžiu, šaucių*, ir šiaurinius dounininkus, (Leckavas, Mažeikiai, Laižuva), kur sakoma *kēnčp*, bet *āudp*. Būtajame kartiniame

⁵ Žr. J. Kardelytė. Linkmenų tarmės fonetika, „Kalbotyra“, II, Vilnius, 1960, p. 22; plg. Jan Otrębski, Wschodniolitewskie narzeczce twereckie, Część I, Gramatyka, Kraków, 1934, p. 123; Pr. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba, Vilnius, 1943, § 201.

laikė (*maĩtũu, audũu*) afrikatų neturi dounininkai be pietų rytų pakraščio (Veiviržėnai, Judrėnai, Endriejavas, Rietavas, Žarėnai, Akmenė, Vegeriai) ir šiaurinė dounininkų dalis (iki Priekulės). Kai, kur analogija bus prisidėjusi ir prie afrikatų *č, dž* iš *tj, dj* susidarymo žodžio gale tais atvejais, kur dėsningai junginiai *tj, dj* afrikatomis nėra išvirtę, pavyzdžiui, formose tokių žodžių, kurių daugumas linksnių dėsningai turi afrikatas:

<i>vādžės</i>	~ <i>vādžios</i>
<i>vādžo, -u</i>	~ <i>vādžių</i>
<i>vādžiuoms</i>	~ <i>vādžioms</i>
<i>vādžės, -ės</i>	~ <i>vadžiās</i>
<i>vādžiuoms</i>	~ <i>vādžiomis</i>
<i>vādžiuose, -e</i>	~ <i>vādžiose</i>

Šio pavyzdžio (iš vidurio žemaičių) vardininko ir galininko formos dėsningai turėtų būti be afrikatų (žr. § 2, 4), bet priklausomai nuo kitų linksnių, kurie dėsningai turi afrikatas, ir minėtųjų linksnių galūnės visada tariamos su afrikatomis. Be abejo, dėl tos pačios priežasties su afrikata tariamas ir žodžio *pradžia* viena-skaitos naudininkas *prādžė* < **pradjai*, dar žr. § 1b.

§ 8. K. Būga mano, kad pajūrio žemaičiuose afrikatos žodžio gale buvusios, o vėliau dėl neturėjusių afrikatų formų analogijos išnykusios⁶. Tačiau K. Būga taip manė, aiškiai matyti, neturėdamas tikslų pajūrio žemaičių tarmių faktų. Tai rodo šie pavyzdžiai: K. Būga remiasi *ti-ėuomis, pakārėpũu* (Salantai), kaip formomis, kuriose afrikatos dėl analogijos negalėjusios išnykti, nes nėra su kuo lyginti, nėra gretimų formų. Iš tikrųjų didelis pajūrio žemaičių plotas taria *ti-iũuomis, pakārĩtũu* (Kartena, Kretinga, Palanga, Darbėnai; Budrikai — Klaipėdos raj.), o tai aiškiai prieštarauja K. Būgos išvadai. Minėtos formos afrikatų gale gali neturėti dėl pajūrio žemaičiuose susidariusio bendro dėsniu, pagal kurį galiniuose skiemenyse *tj, dj* nevarto afrikatomis. Šio dėsniu susidarymo priežastis — žodžio galo balsių trumpėjimas (nykimas) ir (po *j*) priešakėjimas. Kad afrikatų pajūrio žemaičių tarmės žodžio gale iš seno nėra buvę ne tik prieš senąjį trumpąjį *a*, rodo D. Kleino gramatikos (1653) pavyzdžiai iš klaipėdiškių tarmės *žwaiždu* „žvaigždžių“, *didaji* ~ *didžioji*⁷. Iš D. Kleino sužinome, kad Prūsų lietuviai afrikatas dėl analogijos yra turėję *u*-kam. būdvardžių daugiskaitos naudininke: *saldziems, saldziemus*; kaip lietuvių žvejų tarmėje Prūsiose: *saldziejie, saldziemsiams*⁸.

3. Žodžio galo balsių trumpėjimas ir priešakėjimas (po *j*) — kitų žodžio galo pakitimų priežastis

a) *ja*- kamiengalio žodžių perėjimas į *ė*- kamiengalį

§ 9. Kad žodžio galo balsių priešakėjimas po *j* yra labai susijęs su žodžio galo trumpėjimu žemaičių tarmėse, aiškiai rodo šakninio kirčiavimo *iā*- kamiengalio žodžių perėjimas į *ė*- kamiengalio linksniavimą, pvz.:

⁶ Žr. K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas (toliau — LKŽ), I sąs., Kaunas, 1924, p. LVII, LVIII.

⁷ Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, Vilnius, 1957, p. 406, 430.

⁸ Ten pat, p. 450—451; J. Gerullis ir Chr. Stangas, Lietuvių žvejų tarmė Prūsiose, Kaunas, 1933, p. 21.

Vienaskaita

<i>jājuę</i>	~ <i>jājuė</i>
<i>jājuš</i>	~ <i>jājušs</i>
<i>jājuė</i>	~ <i>jājuėi</i>
<i>jājuę</i>	~ <i>jājuę</i>
<i>jājuę</i>	~ <i>jājuę</i>
<i>jājuite</i>	~ <i>jājuėje</i>

<i>sāulę</i>	~ <i>sāulė</i>
<i>sāulš</i>	~ <i>sāulšs</i>
<i>sāulė</i>	~ <i>sāulei</i>
<i>sāulę</i>	~ <i>sāulę</i>
<i>sāulę</i>	~ <i>sāule</i>
<i>sāulīte</i>	~ <i>sāulėje</i>

Daugiskaita

<i>jājuš</i>	~ <i>jājušs</i>
<i>jājuju</i>	~ <i>jājuju</i>
<i>jājujems</i>	~ <i>jājujēms</i>
<i>jājuš</i>	~ <i>jājušs</i>
<i>jājujems</i>	~ <i>jājujēms</i>
<i>jājujēš</i>	~ <i>jājujēse</i>

<i>sāulš</i>	~ <i>sāulšs</i>
<i>sāulu</i>	~ <i>sāulių</i>
<i>sāuljems</i>	~ <i>sāuljēms</i>
<i>sāulš</i>	~ <i>sāulšs</i>
<i>sāuljems</i>	~ <i>sāuljēms</i>
<i>sāuljēš</i>	~ <i>sāuljēse</i>

Tuo tarpu galūninio kirčiavimo žodžiai, kurių galas nėra taip stipriai veikiamas trumpėjimo, *ia-* kamiengalio linksniavimą yra išlaikę, pvz.:

Vienaskaita

<i>mėglė</i>	~ <i>miglià</i>
<i>mėglūs</i>	~ <i>migliōs</i>
<i>mėglė</i>	~ <i>migliai</i>
<i>mė.glę</i>	~ <i>miglią</i>
<i>mėglė</i>	~ <i>miglià</i>
<i>mėglūo</i>	~ <i>migliojė</i>

Daugiskaita

<i>mė.glės</i>	~ <i>miglios</i>
<i>mėglū</i>	~ <i>miglių</i>
<i>mėglūoms</i>	~ <i>migliōms</i>
<i>mėglės</i>	~ <i>migliàs</i>
<i>mėglūoms</i>	~ <i>migliomis</i>
<i>mėglūsosė</i>	~ <i>migliosė</i>

Dėl nekirčiuoto žodžio galo balsių trumpėjimo ir priešakėjimo po *j* ilgasis *ā* *io-*kamiengalio žodžių vyr. gim. vns. klm. pajūrio žemaičių tarmės vakarinėje dalyje yra net *i* virtęs, pvz.: *jauti* ~ *jaučio*, *biegonti* ~ *bėgančio*, *bėgosi* ~ *bėgusio*. Dėl tos pačios priežasties veiksmažodžių būtojo kartinio laiko *jā-* kamiengalis yra perėjęs į *jė-* kamiengalį, pvz.:

<i>toriejau</i>	~ <i>turėjau</i>	<i>toriejtem</i>	~ <i>turėjėme</i>	<i>toriejie</i>	~ <i>turėjėva</i>
<i>toriejė</i>	~ <i>turėjai</i>	<i>toriejiet</i>	~ <i>turėjėte</i>	<i>toriejietau</i>	~ <i>turėjėtava</i>
<i>torieje</i>	~ <i>turėjė</i>	<i>torieje</i>	~ <i>turėjė</i>	<i>torieje</i>	~ <i>turėjė</i>
<i>jūojau</i>	~ <i>jójau</i>	<i>jūojtem</i>	~ <i>jójėme</i>	<i>jūojtey</i>	~ <i>jójėva</i>
<i>jūojė</i>	~ <i>jójai</i>	<i>jūojiet</i>	~ <i>jójėte</i>	<i>jūojietau</i>	~ <i>jojėtava</i>
<i>jūoje</i>	~ <i>jójė</i>	<i>jūoje</i>	~ <i>jójė</i>	<i>jūoje</i>	~ <i>jójė</i>

Savaime suprantama, kad prie linksniavimo ir asmenavimo paradigmų perėjimo į kitą kamieną yra prisidėjusi ir analogija: kai daugelis *ė-* ir *iā-* kamiengalių žodžių linksnių ar asmenų galūnių nebesiskyrė, tada ir likusios *iā-* kamiengalio formos gavo *ė-* kamiengalio galūnes. Tačiau perėjimui iš *iā-* kamiengalio į *ė-* kamiengalį pradžią yra davęs priešakėjimas. Lygiai taip pat bus buvę ir su afrikatų iš *tj*, *dj* atsiradimu pajūrio žemaičių žodžio gale: kai daugelyje formų nebegalėjo afrikatų atsirasti dėl galūninių balsių supriešakėjimo (dėl ko *j* iš junginių *tj*, *dj* turėjo išnykti), tada ir tose formose, kur afrikatos būtų galėjusios atsirasti, analogiškai *j* bus išnykęs. Tai daugiausia liečia tokias formas, kurios turėjo kirtį gale.

§ 10. Iš visų žodžio galo balsių mažiausiai redukcijos veikiami žemaičių tarmėse yra balsiai *u*, *ū* < *u*, *úo*, *uñ* ir *i*, *ĩ* < *in*, *ĩ*. Tai rodo šie faktai: a) trumpasis *u* žodžio gale niekur nėra išnykęs, pvz.: *sūnōs* ~ *sūnūs*, *līgos* ~ *līgūs*, *grāžō* ~ *grāžū*; trumpasis *i* yra išnykęs tik atvirame žodžio gale, žr. § 21 c; b) ilgieji *ū*, *ĩ* žodžio gale yra mažiau redukuoti, aiškiau girdimi, negu kiti balsiai, pvz.: *vīru* ~ *vīrų*, *lāpu* ~ *lāpų*, *ākis* ~ *ākys*. Tas *i*, *ĩ*, *u*, *ū* žodžio gale geresnis išsilaikymas ypač jaučiamas dounininkų ir šiaurinių donininkų plote, kur *i* < *ĩ*, *in*, *u* < *ún* (uždaroje galūnėje), *ū* < *uñ*, ir sutrumpėję būdami, nėra virtę *e*, *o*. Geresnį *i*, *ĩ*, *u*, *ū* išsilaikymą žemaičių tarmių žodžio gale paremia ir rytinių žemaičių kaimynų, t.y. šiaurės vakarų aukštaičių, tarmės faktai. Šiaurės vakarų aukštaičių tarmėse žodžio galo trumpėjimas savo esme yra žemaitiškas, galūnių trumpėjimas čia yra atkelia- vęs iš žemaičių tarmės ploto⁹. Ir čia balsiai *i*, *ĩ*, *ū*, *ų* žodžio gale daugiausia yra iš- likę nesutrumpėję, pvz.: *vīrų*, *līgūs*, *ākys* (Jurbarkas)¹⁰, *nepīgūs*, *skānūs*, *dāntys*, šalia *āiškūs* ~ *diškūs*, *pūšis* ~ *pūšys* (Šakyna)¹¹. Jeigu šiaurės vakarų aukštaičių tarmių žodžio galo trumpėjimas yra tos pačios kilmės kaip žemaičių ir yra jaunesnis už žemaičių tarmių žodžio galo trumpėjimą, tai, vadinasi, jis (šiaurės vakarų aukštaičių galūnių trumpėjimas) rodo ankstesnį žemaičių tarmių žodžio galo raidos vaizdą, patvirtina *i*, *ĩ*, *u*, *ū* balsių didesnį atsparumą redukcijai. Kadangi pajūrio žemaičių paribiais (Lieplaukė, Žlibinai, Gadūnavas) *u* < *un* nekirčiuotame žodžio gale bus išlikę nesutrumpėjęs (ir kartu, žinoma, nesupriešakėjęs) iki afrikatų atsiradimo bangai pasiekiant minėtą plotą, tai junginiai *tj*, *dj* prieš *u* turėjo virsti afrikatomis *č*, *dž*. Vadinasi, neatsitiktinai pajūrio žemaičių paribiais, kur jau afrikatų žodžio gale ima rasti daugiau, jos tariamos kaip tik prieš *u* < *un*, pvz.: *jāuču* ~ *jāučių*, *jāučūs* ~ *jāučius*, *jāučūs* ~ *jāučiuose* „jaučiuose“ (Lieplaukė, Gadūnavas, Žlibinai...). Taip galima suprasti pajūrio žemaičių paribių ruožo afrikatas žodžio gale prieš *u* < *un*.

b) Junginių *bj*, *pj*, *mj*, *vj* likimas žodžio gale

§ 11. Afrikatų iš *tj*, *dj* atsiradimo ar neatsiradimo priklausymą nuo žodžio galo balsių trumpėjimo ir priešakėjimo geriausiai rodo *tj*, *dj* ir *bj*, *pj*, *mj*, *vj* žodžio gale paralelė. Matyt, žemaičių tarmėse šių junginių raida žodžio gale yra buvusi visai tokia pat. Tai rodo šie faktai:

a) Šiaurės vakarų dūnininkų, o taip pat ir šalia jų gyvenančių dounininkų (Judrėnai, Veiviržėnai, Endriejavas, Rietavas, Žarėnai, Lauko Soda) tarmėse *tj*, *dj* > *č*, *dž* || *t*, *d* ir *bj*, *pj*, *mj*, *vj* išlikimas ar virtimas *b*, *p*, *m*, *v* priklauso visiškai nuo tų pačių žodžio galo sąlygų: nuo balsių sutrumpėjimo ir supriešakėjimo, pvz.:

Vienaskaita

<i>trēc</i>	~ <i>trečias</i>	< * <i>tretjas</i>	<i>šlāps</i>	~ <i>šlāpias</i>	< * <i>šlapjas</i>
<i>trēte</i>	~ <i>trėčio</i>	< * <i>tretjā</i>	<i>šlāpe</i>	~ <i>šlāpio</i>	< * <i>šlapjā</i>
<i>tretēm</i>	~ <i>trečiam</i>	< * <i>tretjamui</i>	<i>šlapēm</i>	~ <i>šlapiām</i>	< * <i>šlapjamui</i>

⁹ Vl. Grinaveckis, Galūnių trumpėjimas lietuvių kalbos tarmėse (toliau – Gtr.), „Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai. Lietuvių kalba ir literatūra“, t. 8, Vilnius, 1959, p. 99 tt.; A. Jonaitytė, Šakynos tarmės žodžio galo vokalizmas, „Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai“, Serija A, 1 (8), Vilnius, 1960, p. 159.

¹⁰ E. Grinaveckienė, LKK, I, p. 156–157.

¹¹ A. Jonaitytė, min. str., p. 154.

<i>trēte</i>	~ <i>trēciq</i>	< * <i>tretjān</i>	<i>šlāpe</i>	~ <i>šlāpiq</i>	< * <i>šlapjān</i>
<i>trēčp</i>	~ <i>trēčiū</i>	< * <i>tretjō</i>	<i>šlāpjō</i>	~ <i>šlapiū</i>	< * <i>šlapjō</i>
<i>trētēmē</i>	~ <i>trēciamē</i>	< * <i>tretjamēn</i>	<i>šlāpēmē</i>	~ <i>šlapiamē</i>	< * <i>šlapjamēn</i>

Daugiskaita

<i>trētē</i>	~ <i>treti</i>	< * <i>īretjēi</i>	<i>šlāpē</i>	~ <i>šlapi</i>	< * <i>šlapjēi</i>
<i>trēčū</i>	~ <i>trēčiū</i>	< * <i>tretjuñ</i>	<i>šlāpjū</i>	~ <i>šlapiū</i>	< * <i>šlapjuñ</i>
<i>tretīms</i>	~ <i>tretiems</i>	< * <i>tretjeims</i>	<i>šlapīms</i>	~ <i>šlapiems</i>	< * <i>šlapeimus</i>
<i>trēčps</i>	~ <i>trēčiūs</i>	< * <i>tretjōns</i>	<i>šlāpjōs</i>	~ <i>šlapiūs</i>	< * <i>šlapjōns</i>
<i>trētēs</i>	~ <i>trēciais</i>	< * <i>tretjais</i>	<i>šlāpēs</i>	~ <i>šlapiais</i>	< * <i>šlapjais</i>
<i>trēčūsē</i>	~ <i>trēčiūsē</i>	< * <i>tretjōnsē</i>	<i>šlāpjūsē</i>	~ <i>šlapiūsē</i>	< * <i>šlapjōnsēn</i>

Vienaskaita

<i>trētē</i>	~ <i>trēcīa</i>	< * <i>tretjā</i>	<i>šlāpē</i>	~ <i>šlapiā</i>	< * <i>šlapjā</i>
<i>trēčuos</i>	~ <i>trēcīōs</i>	< * <i>tretjās</i>	<i>šlāpjōos</i>	~ <i>šlapiōs</i>	< * <i>šlapjās</i>
<i>trētē</i>	~ <i>trēcīai</i>	< * <i>tretjai</i>	<i>šlapē</i>	~ <i>šlapiai</i>	< * <i>šlapjai</i>
<i>trēte</i>	~ <i>trēcīq</i>	< * <i>tretjān</i>	<i>šlāpē</i>	~ <i>šlāpiq</i>	< * <i>šlapjān</i>
<i>trētē</i>	~ <i>trēcīā</i>	< * <i>tretjān</i>	<i>šlāpē</i>	~ <i>šlapiā</i>	< * <i>šlapjān</i>
<i>trēčūo</i>	~ <i>trēcīojē</i>	< * <i>tretjājēn</i>	<i>šlāpjūo</i>	~ <i>šlapiojē</i>	< * <i>šlapjājēn</i>

Daugiskaita

<i>trētēs</i>	~ <i>trēcīos</i>	< * <i>tretjās</i>	<i>šlāpēs</i>	~ <i>šlāpios</i>	< * <i>šlapjās</i>
<i>trēčū</i>	~ <i>trēcīū</i>	< * <i>tretjuñ</i>	<i>šlāpjū</i>	~ <i>šlapiū</i>	< * <i>šlapjuñ</i>
<i>trēčūoms</i>	~ <i>trēcīóms</i>	< * <i>tretjāmus</i>	<i>šlāpjūoms</i>	~ <i>šlapióms</i>	< * <i>šlapjāmus</i>
<i>trētēs</i>	~ <i>trēcīās</i>	< * <i>tretjāns</i>	<i>šlāpēs</i>	~ <i>šlapiās</i>	< * <i>šlapjāns</i>
<i>trēčūoms</i>	~ <i>trēcīomīs</i>	< * <i>tretjāmīs</i>	<i>šlāpjūoms</i>	~ <i>šlapiomīs</i>	< * <i>šlapjāmīs</i>
<i>trēčūosē</i>	~ <i>trēcīosē</i>	< * <i>tretjāsēn</i>	<i>šlāpjūosē</i>	~ <i>šlapiosē</i>	< * <i>šlapjāsēn</i>
<i>kāčū</i>	~ <i>kačiū</i>	< * <i>katjuñ</i>	<i>lāpjo</i>	~ <i>lāpiū</i>	< * <i>lāpjuñ</i>
<i>mačāu</i>	~ <i>mačiāu</i>	< * <i>matjau</i>	<i>lūopjāu</i>	~ <i>lōpiau</i>	< * <i>lāpjau</i>
<i>šāutp</i>	~ <i>siautū</i>	„siaučiu“	<i>slāpō</i>	~ <i>slepiū</i>	„slepiu“
<i>šāutē</i>	~ <i>siautl</i>		<i>slēpē</i>	~ <i>slepl</i>	
<i>šāut</i>	~ <i>siaūta</i>	„siaučia“	<i>slāp</i>	~ <i>slēpa</i>	„slepia“
<i>šāutām</i>	~ <i>siautama</i>	„siaučiame“	<i>slāpām</i>	~ <i>slēpam</i>	„slepiame“
<i>šāutat</i>	~ <i>siaūtate</i>	„siaučiate“	<i>slāpat</i>	~ <i>slepat</i>	„slepiate“

Tokia pat paralelė yra ir įvardžiuotinėse formose:

Vienaskaita

<i>stātēsės</i>	~ <i>stāčiasis</i>	<i>šlāpēsės</i>	~ <i>šlāpiasis</i>
<i>stāčūoje</i>	~ <i>stāčiojo</i>	<i>šlāpjūoje</i>	~ <i>šlāpiojo</i>
<i>stāčūojū</i>	~ <i>stāčiojuo</i>	<i>šlāpjūojū</i>	~ <i>šlāpiojuo</i>
<i>stātēnėje</i>	~ <i>stāčiąjį</i>	<i>šlāpēnėje</i>	~ <i>šlāpiająjį</i>
<i>stačūjo</i>	~ <i>stačiuoju</i>	<i>šlapjūjo</i>	~ <i>šlapiuoju</i>
<i>statemėje</i>	~ <i>stačiamėje</i>	<i>šlapemėje</i>	~ <i>šlapiamėje</i>

Daugiskaita

<i>stattjē</i>	~ <i>statiejai</i>	<i>šlapījē</i>	~ <i>šlapiejai</i>
<i>stačūjo</i>	~ <i>stačiūjū</i>	<i>šlapījō</i>	~ <i>šlapiūjū</i>
<i>statšims</i>	~ <i>statiesiems</i>	<i>šlapšims</i>	~ <i>šlapiesiems</i>
<i>stačūsos</i>	~ <i>stačiūsios</i>	<i>šlapjūsos</i>	~ <i>šlapiūsios</i>
<i>statēsās</i>	~ <i>stačiaīšiais</i>	<i>šlapēsās</i>	~ <i>šlapiāšiais</i>
<i>stačūsuse</i>	~ <i>stačiūsiuse</i>	<i>šlapjūsiuse</i>	~ <i>šlapiūsiuse</i>

Pajūrio žemaičiuose, kur *tj, dj* > *ī, d* žodžio gale, ir *bj, pj, mj, vj* > *ḃ, ḡ, ṁ*, *v* (ar *b, p, m*, *v*, jei po jų nebėra jokio balsio), pvz.:

Vienaskaita

<i>šlāps</i>	~ <i>šlāpias</i>	<i>šlāpi</i>	~ <i>šlapi</i>
<i>šlāpē</i>	~ <i>šlāpio</i>	<i>šlāpūs</i>	~ <i>šlapiūs</i>
<i>šlapām</i>	~ <i>šlapiām</i>	<i>šlapē</i>	~ <i>šlapiái</i>
<i>šlāpi</i>	~ <i>šlāpi, -iā</i>	<i>šlāpē</i>	~ <i>šlāpiā</i>
<i>šlāpē</i>	~ <i>šlapiū</i>	<i>šlāpē</i>	~ <i>šlapiā</i>
<i>šlāpēmē</i>	~ <i>šlapiamē</i>	<i>šlāpūo</i>	~ <i>šlapiojē</i>

Daugiskaita

<i>šlāpē</i>	~ <i>šlapi</i>	<i>šlāpēs</i>	~ <i>šlāpios</i>
<i>šlāpū</i>	~ <i>šlapiū</i>	<i>šlāpū</i>	~ <i>šlapiū</i>
<i>šlapims, ēms</i>	~ <i>šlapiems</i>	<i>šlāpūoms</i>	~ <i>šlapioms</i>
<i>šlāpūs</i>	~ <i>šlapiūs</i>	<i>šlāpēs</i>	~ <i>šlapiās</i>
<i>šlāpēs</i>	~ <i>šlapiāis</i>	<i>šlāpūoms</i>	~ <i>šlapiomis</i>
<i>šlāpūs</i>	~ <i>šlapiūsē</i>	<i>šlāpūs</i>	~ <i>šlapiosē</i>

Taip pat ir *jiemāu* ~ *ėmiāu*, *šlāpāu* ~ *šlapiāu*, *lābāu* ~ *labiāu*, *rūovāu* ~ *róviau*, *labāusē* ~ *labiāusiai*, *šlāpāusis* ~ *šlapiāusis* (plg. § 6a).

c) Šiuo metu *j* po *b, p, m, v* žodžio gale jau nebeturi visa dounininkų šiaurinė dalis (Mažeikiai, Telšiai, Akmenė, Tryškiai). Galimas dalykas, kad čia *j* po minėtų priebalsių žodžio gale yra išnykęs vėliau, jau po *tj, dj* > *č, dž*, nes juk, afrikatoms susidarius, žodžio galo balsiai toliau nyko ir kartu priešakėjo. Dėl tolesnio galinių balsių nykimo ir priešakėjimo susidariusios afrikatos išnykti jau nebegalėjo, o *bj, pj, mj, vj* antrieji sandai, atsidūrę prieš redukuotus ir supriešakėjusius galinius balsius, turėjo išnykti.

d) Balsių priešakėjimas po *j* ir kitų minkštųjų priebalsių visose lietuvių kalbos tarmėse

§ 12. Šiuo metu trumpasis *a* žodžio gale po minkštųjų priebalsių (po kurių yra buvęs *j*) yra supriešakėjęs ir aukštaičių¹ tarmėse, pvz.: *brólei* < **brāljai* ~ *bro-liai*, *mėdžei* || *mėdžei* < **medjai* ~ *mėdžiai*, *naūjes* || *naūjės* ~ *naūjas*. Taip trumpasis *a* yra supriešakėjęs visame aukštaičių plote, išskyrus patį rytinį kampą (rytų dzūkų), kur *a* nekirčiuotame žodžio gale yra supriešakėjęs tik tuo atveju, jeigu po jo yra *i*, pvz.: *brólei* ~ *bróliai*, *peīlei* ~ *peīliat*, *žódzeis* ~ *žódžiais*, *keīeis* ~ *keliaīs*,

bet *rėgdža* „rėkdo“, *virkdža* „virkdo“¹². Todėl j šioje tarmėje žodžio gale po *b*, *p*, *m*, *v* net prieš trumpąjį *a* nėra išnykęs, pvz.: *dzviṁbja* „zvimbia“, *kvėpja*, *stūmia*, net *rupjē ~ rupiai*.]

Vakarų dzūkų, kapsų (ir Zietelos) tarmėse trumpasis *a* po *j* žodžio gale taip pat nėra pavirtęs į *e*: *kraīpa ~ kreīpia*, *kripčoja ~ krýpčioja*, *žālas*, bet *j* po *b*, *p*, *m*, *v* vakarų dzūkų (ir Zietelos) tarmėse (kaip vakarų aukštaičių) yra išnykęs¹³.

§ 13. a) Balsių priešakėjimas po minkštųjų priebalsių (po kurių yra buvęs *j*) yra neatskiriamas trumpėjimo palydovas visose lietuvių kalbos tarmėse. Tose lietuvių kalbos tarmėse, kuriose yra sutrumpėję nekirčiuoto žodžio galo balsiai, po minkštųjų priebalsių jie (balsiai) yra ir supriešakėję. Labiausiai priešakėjimo yra paveiktas *ā*, jis yra išvirtęs į *e*, pvz.: *bróle* (< **brālĭā*) ~ *brolio*. Taip balsis *ā* po minkštųjų priebalsių nekirčiuotame žodžio gale yra sutrumpėjęs ir supriešakėjęs visoje šiaurės vakarų lietuvių kalbos ploto dalyje iki linijos: Labguva, Gertlaukiai, Isrutys, Pilkainis, Būdviečiai, Viešvilė, Eičiai, Smaliniškai, Jurbarkas, Skirsnemunė, Girkalnis, Ariogala, Vandžiogala, Palomenė, Žasliai, Pūstakėmis, Paparčiai, Giedraičiai, Šašuoliai, Kavarskas, Troškūnai, Karsakiškis, Vabalninkas, Papilys, išskyrus iš apibrėžto ploto visą šiaurės vakarų žemaičių dalį, į šiaurę nuo linijos Kintai, Ž. Naumiestis, Pajūris, Vytogala, Karklėnai, Užventis, Upyna, Šiupyliai, Kruopiai, Vegeriai. Į šiaurę nuo šios linijos ilgasis *ā* po esančio ar buvusio *j* nekirčiuotame žodžio gale yra išvirtęs *ę* (pvz.: *jūoje* < **jājā* ~ *jójo*), o šio ploto pačiais rytiniais paribiais ir į (pvz.: *slėjī ~ sėjo*). Kad bent dalyje ir (rytų) aukštaičių tarmių po minkštųjų priebalsių nekirčiuotame žodžio gale pirma yra supriešakėjęs trumpasis *a*, rodo tokie pavyzdžiai: *liėjī ~ lieja*, *slāpī ~ slāpia* ir *kēle* < **kelĭā ~ kēlio*, *naūje* < **naujā ~ naūjo*, kur trumpasis *a* yra daugiau supriešakėjęs, virtęs *i*, o ilgasis *ā* mažiau, virtęs *e*. Taip pat yra supriešakėję ir kiti balsiai; kai kuriose vietose tas priešakėjimas yra ypač žymus, pvz.: *gójis ~ gōjus*, *gōji ~ gōjū*, *valdži ~ valdžij* (Gelvonai)¹⁴. Tačiau aukštaičių tarmėse kaip trumpųjų, taip ir ilgųjų nekirčiuoto žodžio galo balsių priešakėjimas turi būti jaunesnis už afrikatų *č*, *dž* atsiradimą iš *tj*, *dj*, nes kitaip (prieš supriešakėjusius balsius) *tj*, *dj* nebebūtų galėję virsti (kaip žemaičių tarmėse) afrikatomis *č*, *dž*.

b) Tose aukštaičių tarmėse, kur yra trumpinami nekirčiuoti žodžio vidurio balsiai, ir žodžio viduryje sutrumpėjusieji ilgieji balsiai po minkštųjų priebalsių yra supriešakėję, pvz.: *pjevėje* < **pjāvėjā ~ piovėjo* (Troškūnai, Kavarskas, Molėtai, Ukmergė, Vidiškiai, Lyduokiai, Gelvonai, Bagaslaviškis).

¹² J. Kardelytė, min. str., p. 20, 28.

¹³ E. Mikalaukaitė, Kirčio ir priegaidės kaita, arba metatonija, pietvakarių dzūkų tarmėje, „Lietuvių kalbotyros klausimai“ (toliau LKK), I, p. 86, 89. — Tačiau į išnykimas po *b*, *p*, *m*, *v* žodžio gale vakarų aukštaičių tarmėje nėra senas, dar XVII a. bent kai kuriose vietose jis yra buvęs. D. Kleinas savo gramatikoje (1653) rašo: „Ta i po raidžių *b*, *p*, *m*, *w* tampa nepastovia ir tariama kaip jotas: *biaurus*, *bjaurus*. Taip pat nuo žodžio *lobis* yra *lobio*, *lobjo*; *piaiiu* tariama kaip *pjauiu*, nuo *gimis* — *gimio*, tariama kaip *gimjo*, nuo *liezuwis* — *liezuwio* kaip *liezuwjo*“. — Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, Vilnius, 1957, p. 425. K. Donelaitis savo tarmėje dar taip pat yra turėjęs tais pat atvejais neišnykusį *j*: *Awju* 29^{kt}, *Batsybju* 23⁹⁰, *Gėrybju* 35⁹⁰, *Liezuwjo* 23⁹⁰, *pasi-lowjau* 27⁴, *pusgywju* 23⁹⁰, *riebjus* 29⁹⁰, *skalbjā* 9⁹⁰, *srebja* 21⁹⁷, *werpjā* 35⁹⁰. — Kristijono Donelaičio Rankraščiai, vyr. red. prof. K. Korsakas, spaudai parengė L. Gineitis, Vilnius, 1955 (skaičiai prie pavyzdžių rodo cituojamo leidinio puslapius ir puslapių eilutes).

¹⁴ Žr. K. Morkūnas, Rytų aukštaičių pietinės tarmės fonetika, „Lietuvių kalbotyros klausimai“, Vilnius, 1960, p. 31.

Kol *ā* buvo ilgas, priešakėjimas jo neveikė. Tai matyti iš Mūšos upyno tarmių, kur *ā* po *j* yra buvęs išvirtęs *o*, o šis vėliau sutrumpėjo, pvz.: *pjovėjs* < **pjōvējas* < **pjāvējas* (Šeduva, Pakruojis, Linkuva, Žeimelis, Pasvalys, Joniškėlis, Pušalotas, Panevėžys).

c) Pačioje rytinėje lietuvių kalbos ploto dalyje (rytų dzūkai, rytinis rytų aukštaičių pakraštys), kur žodžio galo trumpėjimo iš viso nėra, ten ir priešakėjimo nėra, pvz.: *žāla*. ~ *žālio* (Utena, Vėžiuonos, Debeikiai, Svėdasai, Užpaliai, Kamajai, Rokiškis, Obeliai, Dusetos, Zarasai, Daugailiai, Tauragnai, Linkmenys, Palūšė, Adučiškis). Čia ir *j* po *b*, *p*, *m*, *v* žodžio gale yra išlikęs.

Iš viso, vakarinėje lietuvių kalbos ploto dalyje, kaip žodžio galo trumpėjimas, taip ir balsių po *j* ir kitų minkštųjų priebalsių priešakėjimas yra senesnis reiškiny, o rytinėje dalyje – vėlesnis, atsiradęs jau po *tj*, *dj* > *ĕ*, *dž*, o pačiame rytiniame lietuvių kalbos ploto pakraštyje (rytų dzūkai ir rytinis puntininkų pakraštys) kaip žodžio galo trumpėjimas, taip ir priešakėjimas iki pat šiol, galima sakyti, neįsivačias.

Ankstesnis žodžio galo trumpėjimas ir kartu balsių po *j* ir kitų minkštųjų priebalsių priešakėjimas vakarinėje lietuvių kalbos ploto dalyje, o vėlesnis rytinėje ir priešinga kryptimi vykęs junginių *tj*, *dj* virtimas afrikatomis *ĕ*, *dž* yra nulėmęs svarbiausios dabartinės žemaičių tarmių fonetinės ypatybės (afrikatų neturėjimą tam tikrais atvejais žodžio gale) susiformavimą. Šių dviejų reiškinių (žodžio galo trumpėjimo ir *tj*, *dj* > *ĕ*, *dž*) susikryžavimas suskaldė lietuvių kalbą į žemaičių ir aukštaičių tarmes.

4. Afrikatų iš *tj*, *dj* atsiradimo laikas ir raida lietuvių kalboje

a) Afrikatų iš *tj*, *dj* atsiradimo laikas

§ 14. a) Kada afrikatos *ĕ*, *dž* < *tj*, *dj* atsirado lietuvių kalboje? Dzūkų *t*, *d* (prieš *i*, *y*, *ĭ*, *ie*) > *ĕ*, *dž* anksčiau, negu *en* > *in*. Tai rodo dzūkų pavyzdžiai *tīšĕ* < **tenstie*, *kati* < **katĕn*, *sodĭ* < **sodĕn*. Jeigu būtų pirma *en* > *in*, o tik paskui *t*, *d* (prieš *i*, *y*, *ĭ*, *ie*) > *c*, *dz*, tai tada ir prieš tą naująjį *i* < *en*, *d* būtų išvirtę į *ĕ*, *dž*. Dvigarsis *en* rytų aukštaičių ir rytų dzūkų rytinėje dalyje turi būti išvirtęs į *in* prieš XIII a. vidurį¹⁵, nes tada jau buvo sukietėjęs *l*. O *en* > *in* rytų dzūkų ir rytų aukštaičių tarmių rytinėje dalyje prieš *l* kietėjimą, plg. *linta* < *lenta*¹⁶.

b) Dzūkų *t*, *d* virtimas *ĕ*, *dž* prieš *i*, *y*, *ĭ*, *ie* negali būti senesnis už *tj*, *dj* virtimą afrikatomis. Tai greičiausiai vienalaikis reiškiny: kartu *tj*, *dj* ir *t(i)*, *d(i)* dzūkų tarmėje > *ĕ*, *dž*¹⁷. Vadinasi, rytinėje lietuvių kalbos ploto dalyje *tj*, *dj* turėjo virsti afrikatomis prieš XIII a. vidurį. Tačiau XII a. pradžioje, K. Būgos nuomone, sprendžiant iš slavizmų *sūdžiā*, *kūčiā* (: rusų *судья*, *кутя*), lietuviai dar *tj*, *dj* bus tebeturėję nepakitusius¹⁸. Kad ir į žemaičių tarmę minėtieji slavizmai yra atėję *tj*, *dj* dar nepakitus į afrikatas, rodo afrikatų vartojimas šiuose skoliniuose, kaip ir lietuviškos kilmės žodžiuose, pvz.: *kūčes* ~ *kūčios* (Tauragė, Skaudvilė, Kelmė),

¹⁵ Vl. Grina veckis, Keli lietuvių kalbos tarmių fonetinių ypatybių istorijos klausimai, „Kalbotyra“, t. 3, Vilnius, 1961, p. 121.

¹⁶ Lkt, p. 34, 35.

¹⁷ Vl. Grin aveckis, Dzūkavimas ir jo kilmė (toliau – Dzūk.), „Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto mokslo darbai“, t. 8, Vilnius, 1959, p. 92–94.

¹⁸ K. Būga, LKŽ I, p. LDX.

kūtes ~ kūčios, kūrū ~ kūčiū (Laukuva, Kaltinėnai, Varniai, Švėkšna, Rietavas, Telšiai, Tryškiai), *kūtes ~ kūčios, kūū ~ kūčiū* (Salantai, Mosėdis, Darbėnai, Palanga). Taigi galima manyti, jog Rytų Lietuvoje *tj, dj* virtimas afrikatomis bus prasidėjęs tarp XII a. pradžios ir XIII a. vidurio. Visame aukštaičių tarmių plote *tj, dj* afrikatomis turėjo išvirsti prieš trumpojo *a* žodžio gale nykimą. Taigi ir Mūšos upyne (*šaiūč ~ siaūčia*) trumpasis *a* žodžio gale bent iki XIV a. pradžios negalėjo ne tik nykti, bet ir priešakėti.

c) Žemaičių tarmėse žodžio galo trumpėjimas turi būti senesnis, atsiradęs prieš *tj, dj* vartimą afrikatomis, nes trumpasis *a* afrikatų atsiradimo metu jau buvo supriešakėjęs. Tačiau afrikatos yra atsiradusios vėliau, tur būt, apie XIV a. pabaigą, o arčiau prie jūros gal ir XV a. pradžioje. Tai gali patvirtinti ir tas faktas, kad žemaičių tarmėse nėra afrikatų ir prieš senąją tvirtapradį galūninį *-d*, išskyrus pačius pietrytinius pakraščius: Tauragė, Eržvilkas, Kelmė, Kuršėnai. Vadinas, į žemaičių plotą afrikatų banga turėjo ateiti po XIII a., kada tvirtapradžiai žodžio galo balsiai jau buvo sutrumpėję (žr. § 22), o truputį (apie 20–30 km) pasistūmėjęs į žemaičių plotą afrikatų srautas jau rado ilgąją tvirtapradį galūninį *-d* ne tik sutrumpėjusį, bet ir supriešakėjusį.

d) Ankstesnį afrikatų atsiradimo laiką Rytų Lietuvoje rodo ir vietovardžiai, užrašyti XIV–XV a. Kad XIV a. gale Rytų Lietuvoje jau būta *tj, dj* išvirtusių afrikatomis, rodo *Saltzeniken, Salseniken* „Šalčinykai“, *Salse* „Šalčia, upė“, *Anse* „Juodoji ir Baltoji Ančia“¹⁹. Tačiau pačią afrikatų atsiradimo pradžią rytiniame lietuvių kalbos ploto pakraštyje, kaip minėta, reikia nukelti bent į XIII a. pradžią. Tokiu būdu afrikatų banga, prasidėjusi Rytų Lietuvoje, bus persiritusi per visą lietuvių kalbos plotą maždaug per dviejų ar pustrėčio šimtmečio laiką.

b) Junginių *tj, dj* vartimo afrikatomis paplitimas lietuvių kalbos plote

§ 15. Kaip afrikatų srautas veržėsi iš rytų į vakarus, aiškiai rodo afrikatų izoglosų išsidėstymas visame lietuvių kalbos plote.

a) Kol rytuose prasidėjusi afrikatų banga atėjo iki dabartinės žemaičių ribos (Vegėriai, Kruopiai, Šiupyliai, Kužiai, Bubiai, Kiaunoriai, Títuvėnai, Šiluva (aukšt.), Rasėiniai, Kalnūjai, Vadžgirys, Eržvilkas, Eičiai, Sartininkai, Plaškiai, Labguva), *a* junginyje *-ja* žodžio gale rado jau supriešakėjusį ir *j* išnykusį, — afrikatų senoviniuose junginiuose *-tja(-), -dja(-)* nebegalėjo susidaryti. Susilpnėjusi afrikatų atsiradimo banga (nes afrikatų negalėjo atsirasti mažiau), dar toliau pasistūmėjusi į vakarus, rado sutrumpėjusį ir supriešakėjusį galūninį tvirtapradį *-d*, prieš kurį afrikatų nebegalėjo atsirasti. Persiritusi šią ribą, afrikatų banga veržėsi toliau į vakarus ir, kol pasiekė dabartinę vidurio žemaičių ribą (Klykoliai, Papilė, Luokė, Pavandenė, Karklėnai, Upyna, Pajūris, Ž. Naumištis), rado supriešakėjusį ne tik trumpąjį *a* po *j*, bet sutrumpėjusį ir supriešakėjusį ir ilgąjį *ā* nekirčiuotame žodžio gale, *j* išnykusį, — afrikatos susidaryti iš *-tjā(-), -djā(-)* nebegalėjo. Dar labiau susilpnėjusi afrikatų banga slinko prie jūros, tačiau ji čia (iki pajūrio žemaičių ribos: Židikai, Seda, Alsėdžiai, Plungė, Stalgėnai, Kuliai, Gargždai, Aisėnai, Dituva) turėjo ateiti taip pavėluotai, kad žodžio gale *j* ne tik dėl *a, ā* (nekirčiuoto), bet ir dėl kitų balsių priešakėjimo buvo išnykęs. Dėl tos priežasties susiformavo dėsniš, pagal kurį žodžio gale afrikatos *ġ, dġ < tj, dj* nebegalėjo atsirasti.

¹⁹ „Archivum Philologicum“, IV, Kaunas, 1933, p. 24.

b) Kad afrikatų atsiradimas yra vykęs bangomis,ėjusiomis iš rytų į vakarus, rodo ir pats afrikatų skirtingo atsiradimo ar neatsiradimo ribų išsidėstymas — jos eina beveik lygiagrečiai. Lygiagrečiai su maždaug vienodai greta išsirangiusiomis žemaičių afrikatų linijomis (žemaičių-aukštaičių, vidurio žemaičių, pajūrio žemaičių ribos) eina, nors gerokai toli pasilikusi, ir dzūkų riba su kitais aukštaičiais. Lygiagretus skirtingo *č, dž* || *c, dz* < *tj, dj* atsiradimo ar neatsiradimo ribų išsidėstymas lietuvių kalbos plote yra argumentas, rodantis vieningą visai Lietuvai afrikatų atsiradimo srautą, prasidėjusį iš rytų²⁰.

Kadangi juo toliau į vakarus ėjo afrikatų banga, juo labiau sutrumpėjusius ir kartu (po *j*) supriešakėjusius rado galinius balsius, prieš kuriuos *j*, buvęs po priebalsių *t, d*, turėjo būti išnykęs, afrikatos tais atvejais nebegalėjo susidaryti.

§ 16. Kalbant apie žodžio galo trumpėjimo reikšmę senųjų junginių *tj, dj* raidai žemaičių tarmių žodžio gale, reikia turėti galvoje tą faktą, kad afrikatų atsiradimo banga į žemaičių plotą (ir per žemaičių plotą) slinko iš rytų, vadinasi, kuo toliau į vakarus, tuo afrikatų atsiradimas yra vėlesnis, o žodžio galo trumpėjimas priešingai — ėjo iš šiaurės vakarų į rytus ir pietus.

Taigi juo toliau į vakarus ėjo afrikatų banga, juo labiau sutrumpėjusius ir kartu supriešakėjusius rado galinius balsius, prieš kuriuos *j*, buvęs po priebalsių, turėjo būti išnykęs, ir afrikatos tais atvejais nebegalėjo susidaryti. Tokį vaizdą šiandien ir rodo žemaičių tarmių žodžio galo dėsniai, susiformavę per ilgą ir sudėtingą savo raidos kelią.

c) Žemaičių ir aukštaičių dzūkų dzūkavimas, jo kilmė, priežastys

§ 17. Žemaičiai dzūkai (keturkampyje Gargždai, Endriejavas, Judrėnai, Veiviržėnai) vietoj afrikatų *č, dž* taria *c, dz*, pvz.: *kvė.ičūn* ~ *kviečiū*, *pōncūotē* ~ *pāncioti*, *rūkčūs* ~ *rūkcūs*, *pašėrcāu* ~ *pašėrciau*, *vedžāu* ~ *vedžiāu*. Formų galūnėse ir *i, d* verčiama į *c, dz* (tais atvejais, kai *i, d* paradigmoje kaitaliojasi su *č, dž*), pvz.: *mačāu* ~ *mačiāu*, *macē* ~ *matēi*, *mācē* ~ *mātē*, *vedžāu* ~ *vedžiāu*, *vedzē* ~ *vedēi*, *vėdzē* ~ *vėdē*. Aukštaičiai dzūkai vienodai *tj, dj*, ir *t, d* (prieš *i, y, i, ie*) yra išvertę *č, dž*: *cē* ~ *čià*, *dzeūges* ~ *džiaūgas*; *cik* ~ *tik*, *cilt* ~ *tỹli*, *pāci* ~ *pātĩ*, *ciems* ~ *tiems*; *dzidžiūlis* ~ *didžiūlis*, *dzigo* ~ *dýgo*, *gaidziš* ~ *gaidjš*, *gaidzi* ~ *gaidĩ*.

§ 18. Žemaičių ir aukštaičių dzūkų tarmėse sutampa du skirtingi nuo kitų tarmių fonetiniai pakeitimai:

1. *tj, dj* > *č, dž*.

2. *t, d* tam tikrais atvejais > *č, dž*.

Afrikatos *č, dž* yra mažesnio *t, d* minkštinimo rezultatas, o *č, dž* — didesnio²¹. Nėra abejonės, kad junginių *tj, dj* pirmasis sandas buvo daugiau minkštinamas, o *t, d* prieš *i, y, i, ie* ar (žemaičių dzūkų) ir prieš kitus priešakinius balsius — mažiau.

Todėl *i, d* virtimas afrikatomis greičiausiai ir bus žemaičių ir aukštaičių dzūkų dzūkavimo priežastis. Mažesnio minkštinimo *i, d*, virsdami afrikatomis tuo pačiu metu kaip ir *tj, dj*, bus prigretinę prie savęs ir *tj, dj* analogišką pakeitimą. Taip suprantant dzūkavimo kilmę, darosi aiškesnis ir Zietelos tarmės nepriklausymas dzūkams — ten *tj, dj* > *č, dž*, todėl nėra *t, d* vartimo afrikatomis.

²⁰ Lktt, p. 36—37.

²¹ Dzūk., p. 92.

5. Junginių *tj, dj* raida kitose baltų kalbose

§ 19. a) Latvių kalboje junginiai *tj, dj* yra išvirtę *š, ž*, pvz.: *sveša* „svečio“ < **svetjā, meža* „miško“ < **medjā*. Manoma, kad latvių *tj, dj* pirma virto *č, dž*, kurie tolesnėje raidoje > *š, ž*²². Vakarinė latvių kalbos ploto dalis (kuršių kalba), kaip ir lietuvių (žemaičių tarmė), žodžio gale *tj, dj* > *ī, dž*²³, kurie vėliau vietovardžiuose (ir, matyt, tarminiuose žodžiuose) išviro *ķ, ģ*. Matyt, ir latvių kalboje šių junginių pakeitimas pirma yra prasidėjęs rytuose, o iš čia plitęs į vakarus (gal ir į pietus). Kol ši banga pasiekė Kuršą, junginių *tj, dj* antrasis dėmuo dėl žodžio galo redukcijos (nors balsis *a* po *j* latvių kalboje nevirsta į *e*) galėjo būti išnykęs. Tai gali patvirtinti ir žodžio galo *bj, pj, mj, vj* antrojo dėmens išnykimas dabartinėse latvių lybiškose ir tomininkų tarmėse, kur trumpi (kilę iš ilgųjų, žr. § 30) žodžio galo balsiai yra išnykę²⁴. J. Endzelynas mano, kad žodžio galo junginių *bj, pj, mj, vj* antrojo sando išnykimas lybiškose tarmėse yra fonetinis ir priklauso nuo žodžio galo trumpėjimo²⁵ (žr. § 30) : *slap̃* < *slapja, slapju, slapji* ir analogiškai *slapam* < *slapjam*. Vadinas, ir *bj, pj, mj, vj* likimas žodžio galo skiemenyse žemaičių tarmėje ir latvių kalbos tarmėse (kurios yra kuršių kalbos paveldėtojos) bus buvęs analogiškas. Šiuo metu žodžio gale junginių *bj, pj, mj, vj* antrasis sandas yra šnykęs (bent daugeliu atvejų) didesniame latvių kalbos tarmių plote, negu yra buvę *tj, dj* žodžio gale > *ī, dž*. Gali būti, kad kitose latvių tarmėse *bj, pj, mj, vj* galinių skiemenų antrasis sandas, kaip ir žemaičių dounininkų (žr. § 11 c), išnyko vėliau (po *tj, dj* > *š, ž*) dėl tolesnio žodžio galo balsių nykimo, o iš dalies ir analogiškai. Kaip žemaičių tarmėse, žodžių galiniuose skiemenyse *j* yra nykęs lybiškose ir tomininkų tarmėse ir kitais atvejais, pvz.: *gā* < *gāja* „ėjo“: *jūo* < **jāja*²⁶.

b) Latvių kalboje junginiai *tj, dj*, K. Būgos nuomone, yra pakitę dar prieš X a. Tai rodą *suog'is* : rusų *cyбя, kūki* rusų *кymbя, kur* *g'* ir *ķ* galėjo atsirasti tik tuo atveju, kai *tj, dj* jau buvo virtę *š, ž* (ar bent *č, dž*)²⁷. Galimas dalykas, kad vakarinėje latvių kalbos ploto dalyje (kuršių kalboje) tas pakeitimas yra vėlesnis, atsiradęs jau po ilgųjų galinių sutrumpėjimo, pradėjus joms nykti.

§ 20. a) Prūsų kalba junginių *tj, dj* kaip žodžio pradžioje, taip ir gale nėra pakeitusi afrikatomis ar šnabždamaisiais *š, ž*, pvz.: *median* „miškas“, *medione* „medžionė, medžioklė“, *geide* „geidžia“, *waitiāt* „kalbėti“²⁸. J. Endzelynas šią prūsų kalbos ypatybę lygina su kuršių ir žemaičių *tj, dj* atitikmenimis ir mano, kad ir prūsų kalboje (bent dalyje tarmių) *tj, dj* buvo išvirtę *ī, dž*²⁹.

b) Kadangi lietuvių ir latvių kalbų ploto vakarinėse dalyse *tj, dj* pakeitimas yra buvęs vėlesnis ir iš viso tų priebalsių junginių virtimas yra prasidėjęs kaip lietuvių, taip ir latvių teritorijos rytinėje dalyje, tai reikia manyti, jog prūsų, kaip

²² K. Būga, LKŽ I, p. LX; A. Ābele, Slavismi (?) mūsu augšzemnieku konsonantismā, „Filologu Biedrības Raksti“, XX, Rīgā, 1940, p. 219.

²³ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika (toliau — Gr.), Rīgā, 1951, § 2, 85a.

²⁴ J. Endzelīns, Gr., § 54.

²⁵ J. Endzelīns, Gr., § 84 d.

²⁶ A. Ābele, min. str., p. 207.

²⁷ K. Būga, LKŽ I, p. LX.

²⁸ J. Endzelīns, Senprūšu valoda, Rīgā, 1943, § 28.

²⁹ Ten pat.

toliausia į vakarus gyvenusių baltų, ši banga nebeužgriebė. Gali būti, kad prūsų kalboje, kai afrikatų banga ją pasiekė, *tj*, *dj* jau buvo virtę *i*, *d*, kaip žemaičių ir kuršių žodžio gale. Dar plg. pietinių vakarų aukštaičių ir vakarų dzūkų *j* išnykimą žodžio gale po *b*, *p*, *m*, *v*, žr. § 12.

II. Žodžio galo trumpėjimo žemaičių tarmėse istorija

1. Trumpųjų balsių nykimas

§ 21. Trumpieji žodžio galo balsiai *a*, *e*, *i* žemaičių tarmėse yra išnykę (išskyrus tam tikrus atvejus).

a) Trumpasis *a* yra išnykęs atvirame žodžio gale (visada): pvz.: *aug* ~ *auga*, *šauk* ~ *šauka* „šaukia“, *vėd* ~ *vėda*; *šalt* ~ *šalta*, *šelt* ~ *šilta*; uždaramame žodžio gale, pvz.: *lauks* ~ *laukas*, *snąps* ~ *snąpas*, *sląps* ~ *sląpias*; *gėrs* ~ *gėras*, *kėlš* || *kėls* ~ *kėlias*, *jāunc* || *jāuns* ~ *jāunas*, *rūms* ~ *rūmas*; *kėlms* ~ *kėlmas*, *šaukšc*, bet trumpasis *a* neišnyksta po *s*, *š*, *z*, *ž*, *c*, *č*: *vė.sas* ~ *visas*, *māišas* ~ *maišas*, *gó.zas* ~ *gūzas* „gumbas (pvz., galvoje)“, *rāžas*, *lācas* „kepurės snapas“, *stė.čas* ~ *stičas* „priešgyna“; po *l*, *m*, *n*, *r*, *v*, kai prieš juos dar stovi *s*, *š*, *z*, *ž*, *b*, *p*, *d*, *t*, *g*, *k* *krteslas* ~ *krėslas*, *mīešlas* ~ *mėšlas*; *āklas*, *dūmbklas*, *kārklas*, *mēistras*, *rāusvas*. Dounininkai ir šiauriniai donininkai vietoj neišnykusio galinio *a* taria *o*, pvz.: *dāržos* ~ *daržas*, *kārklps* ~ *kārklas*. Donininkų tarmėse šalia nykstančio galinio *o* < *a* tariamas ir formos su išnykusiu galiniu balsiu, pvz.: *kākšs* ~ *kāklas*, *dāržs* ~ *daržas*.

b) Taip pat žodžio gale yra išnykęs ir trumpasis *e*, pvz.: *akmens* (< **akmenes*); kur būtų trumpasis *e* atvirame žodžio gale, trūksta pavyzdžių.

c) Trumpasis *i* yra išnykęs atvirame žodžio gale, pvz.: *mīl* || *mil* < *mili*, *sied* < **sēdi*, *tīl* || *til* < *tili*, *vēiz* < *veizi*. Šiuo metu nėra visai aišku, ar *i*-kamiengalio veiksmažodžių trečiojo asmens galūnės išnykęs *i* ar *a*, nes dabar *i*-kamiengalio veiksmažodžiai žemaičių tarmėse yra perėję arba į *ia*-, arba į *a*-kamiengalį, pvz.: *mīl.ām* ~ *mýliam*, *mīlām* ~ *mýlam*, *vēizām* „veizime“. Tačiau greičiausiai turėjo išnykti šiuo atveju trečiojo asmens galūnės *i* ir tik tada, kai *i*-kamiengalio veiksmažodžių trečiasis asmuo savo forma nebesiskyrė nuo (*i*)*a*-kamiengalio veiksmažodžių trečiojo asmens, tada ir kitų *i*-kam. asmenų galūnės buvo priderintos prie (*i*)*a*-kamiengalio, plg. *āudām* „audžiamo“ pagal *āud* „audžia“, žr. § 7.

2. Ilgųjų balsių trumpėjimas

§ 22. Senosios tvirtapradės galūnės lietuvių kalboje yra sutrumpėjusios: *rankà* < **rankā*. Lietuvių kalboje tvirtapradės galūnės yra sutrumpėjusios apie XIII a. pabaigą ir XIV a. pradžią. Tą sutrumpėjimo laiką yra įrodęs K. Būga, remdamasis slaviskųjų skolinių fonetika: „Kad tuo metu (XII–XIII a. – V.G.) rusų kalboje vardininko galūnės -*a* tebebūta ilgės, rodo jos nesumišimas su daiktinės gimties vardininko galūne -*o*. Kad net XII–XIII amžiuje lietuviai vienaskaitos vardininke dar tebeišvardavo *algā* „algà“, tai rodo rusiškos kilmės žodžiai *kùila* < *кыла* „кила“, *stórusta* < *староста*, *lyčýna*, *grōmata*, *grēdà*, *mētà*, *mūkà*... greta su lytimis *muīlas* < *мыло*, *muītas* < *мыто*, *výnas* < *вино*, *dývas* < *дуво*, *čiūdas* < *чудо*, *bliūdas* < *блюдо*, *bognas* < *базно*, *zerkolas* < *зеркало*, *černýlas* < *кодýlas* < *чернило* (кадило), *čerēslas* < *чепесло*, *viedras* < *ведро*, *lyčius* D

(*lycius* K) < *лицо*, *pėtnas* < *пятно*, *pūvas* K < *пуво*, *pōsmas* < *пасмо*, *pūtylas* < *пугило*, *stodas* < *стадо*, *vāiskas* Ds < *воіско*, *valāknas* < *волокну*.

Jei tuomet lietuvių kalboje jau būtų buvę ištariama, kaip ir šiaudie, *dienā*, *algā*, *mergā*, *rankā*, tai rusų kalbos žodžius *мыло*, *мыто*, *блюдо*... šiaudie mes ištarytumbime *muilā*, *muītā*, *bliūdā*, kaip kad ištariame XIV-XV amžiaus lenkiškus žodžius *peklā* (< *piekło*), *provā* (< *prawo*), *lokamstvā* (< *łakomstwo*) arba rusišką žodį *mēsā* (*мясо*)³⁰.

§ 23. Žemaičių tarmėse ilgieji tvirtagaliai balsiai nekirčiuotame žodžio gale yra sutrumpėję, pvz.:

a) *ā* : *lāuka* ~ *laūko*, *rāša* ~ *rāšo*, *māžas* ~ *māžos*, po j ir kitų minkštųjų priebalsių *ā* > *e*, *æ* (pietryčių žemaičiuose, iki linijos Priekulė, Ž. Naumiestis, Pajūris, Vytogala, Girdiškė, Kazyrnai, Karklėnai, Užventis, Upyna, Šiupyliai) : *jūo-je* ~ *jójo*, *peile* ~ *peilio*, *vādžas* ~ *vādzios*; *ę* (į šiaurę ir vakarus nuo nurodytos linijos) : *sfeje* ~ *sėjo*, *būrę* ~ *būrio*, *plātes* ~ *plāčios*.

Tariamąsios nuosakos vns. 1 asm. šiaurės vakarų dounininkų tarmės dalyje yra su galūne *-uo* < *ā*, pvz.: *nēšfūo* ~ *nēščio*, *vēsūo* ~ *vēsčio*, kur, atrodo, lyg nekirčiuotos galūnės *ā* būtų nesutrumpėjęs. Tačiau tai greičiausiai rodo, jog seniau čia galūnė buvo kirčiuota. Taip kirčiuojamų šių formų dar randame M. Daukšos „Postilėje“: *bucziā* 528₁₄, *bucziō* 391₁₈, *iždūcziō* 164₁₃, *atimcziō* 381₂₂³¹. Vadinas, tvirtagalių galūnių trumpėjimo metu šiaurės vakarų dounininkai tariamąsios nuosakos formas bus kirčiavę gale.

b) *ē* > *e* pietryčių dūnininkų (Vainutas, Žvingiai, Pagramantis, Tauragė, Gaurė, Eičiai, Batakiai, Eržvilkas, Petkaičiai, Skaudvilė, Stulgiai, Nemakščiai, Viduklė, Raseiniai, Tytuvėnai, Kiaunoriai, Kelmė, Salopelkis, Pakražantis, Adomaičiai, Kražiai, Kušleikiai) uždaram žodžio gale, pvz.: *kātes* ~ *kātės*, *žēmes* ~ *žēmės*; *ī* (pietryčių žemaičių atviraime žodžio gale) : *lāpi* ~ *lāpė*, *nēši* ~ *nēšė*, *vāri* ~ *vārė*; rytinėje pietryčių dūnininkų dalyje (Užventis, Šaukėnai, Kuršėnai) ir pietinių dūnininkų uždaram žodžio gale: *lāpis* ~ *lāpės*, *žēmis* ~ *žemės*; *ę* (išskyrus pietryčių žemaičius) : *rāše* ~ *rāšė*, *sāule* ~ *saulė*, *žūolės* ~ *žolės*.

c) *ī* > *i* dūnininkų (išskyrus rytinę dalį : Luokė, Papilė, Akmenė, Klykoliai) ir šiaurinių dūnininkų : *ākis* ~ *ākys*, *jāutis* ~ *jautis*; *ę* dūnininkų (išskyrus pietrytinę dalį) : *āves* ~ *āvys*, *mēdės* ~ *mėdis*; *ī* pietryčių žemaičių : *žūvīs* ~ *žuvys*, *brūolis* ~ *brólis*.

d) *ū* (pietryčių žemaičių) > *u* : *grāžus* ~ *grāžūs*. Kitų žemaičių ilgojo *ū* žodžio gale nėra pavyzdžių.

e) *ō* > *o* šiaurės vakarų dūnininkų ir dounininkų, pvz.: *mīeno* ~ *mėnuo*, *rīemo* ~ *rėmuo*; *u*: pietryčių dūnininkų: *mīenu* ~ *mėnuo*³², *riemu* ~ *rėmuo*. Vadinas, nekirčiuotos galūnės tvirtagalių balsių trumpėjimo metu žemaičių tarmėse ilgasis *ō* turėjo būti balsis. Būdamas koks nors dvibalsis, jis nebūtų sutrumpėjęs, nes tvirtagaliai dvibalsiai žemaičių tarmėse nekirčiuotame žodžio gale nėra trumpėję.

Kadangi, sutrumpėjęs *ō*, vienaskaitos vardininko galūnė pasidarė *o* || *u*, kuri vardininkui buvo neįprasta, tai daugelyje žemaičių tarmių šių negausių žodžių

³⁰ K. Būga, LKŽ I, p. XXXIII.

³¹ Plg. Pr. Skardžius, Daukšos akcentologija, Kaunas, 1935, 204–209.

³² P. Jonikas, Pgr. t., p. 18, 48.

galūnės yra pakeistos (ar greta vartojamos su senosiomis), pvz., apie Kretingą *miēna*, apie Pagramantį, Skaudvilę, Kelmę *mienesīs* (šalia *miēnų*). Greta formų su galiniu *-u* || *o* jaunesniųjų tarmės atstovų pasakoma ir *mtenū* || *mtenōu*, kurie yra naujadarai pagal literatūrinės kalbos *mēnuo* ar ir pagal gausesnius penktosios linksniuotės vardininko pavyzdžius su kirčiu gale: *ākmū* || *ākmōu* ~ *akmuō*, *pt'mū* || *pē.imōu* ~ *piemuō* ir kt.

Naudininko galūnė *ō* < *ōi* žemaičių tarmėse nėra sutrumpėjusi, todėl trejopai pakito: domininkų – *vīrō*, dūnininkų – *vīrū* ir downininkų – *vīrōu*. Naudininko galūnės *ō* nesutrumpėjimas yra suprantamas: jis nebuvo galinis balsis. Be to, prie naudininko galūnės *ō* nesutrumpėjimo gali būti prisidėjusios ir morfologinės aplinkybės: visų kitų kamiengalių naudininkai turi ilgas galūnes, pvz.: *vārnā* ~ *vārnai*, *mēglē* ~ *mīgliai*, *sāulē* ~ *sāulei*, *ākt* || *ākēi* ~ *ākie*, todėl ir (*i*)o- kam. naudininko galūnė savo ilgumu galėjo derintis prie kitų kamiengalių naudininkų galūnių ilgumo.

f) *ē* < *ei* (literatūrinėje kalboje > *ie*) geidžiamosios nuosakos trečiajame asmenyje ir bendratyje šiaurės vakarų dūnininkų ir downininkų *ē talāukē* || *telāukē* ~ *telaiūkie*, *tapjāunē* || *tepjāunē* ~ *tepjaūnie*, *tarāunē* || *terāunē* ~ *terāunie*, *tasiedē* || *tesiedē* ~ *tesēdie*; *nēštē* ~ *nēštē*, pietryčių žemaičių *i*: *tebūnī* ~ *tebūnie*, *vēstī*.

Naudininkų galūnėje *ē* < *ei* nėra sutrumpėjęs, todėl yra trejopai pakitęs: domininkų – *ākē*, downininkų – *ākēi*, dūnininkų – *ākt* ~ *ākie*. Naudininko galūnės *ē* nesutrumpėjimas gali priklausyti ir nuo morfologinių priežasčių (plg. šio § e), be to, *ē* šiuo atveju galėjo būti mažiau trumpėjimo veikiamas dėl savo dvibalsinės kilmės, kaip ir kiti dvibalsinės kilmės balsiai, pvz.: *vīrā* ~ *vīrai*, *plē* ~ *pylei*. Suprantama, kad *ē* < *ei* yra atsiradęs žymiai seniau, negu *ā*, *ē* < *ai*, *ei*, bet ir žodžio galo balsei trumpėjimas siekia tolimą senovę.

Balsiai *ē*, *ō*, būdami siauri, galėjo būti mažiau (vėliau) žodžio galo redukcijos veikiami, kaip ir *i*, *ū* (žr. § 10), todėl naudininko galūnėje jie galėjo išlikti nesutrumpėję iki *ō*, *ē* trejopo pasikeitimo skirtingose žemaičių tarmėse.

i- kam. vns. klm. nekirčiuota galūnė šiuo metu visų žemaičių yra sutrumpėjusi: *kārtēs*, *nūsosēs* ar pietryčių žemaičių *kārtīs*, *nūsīs*. Nėra aišku, ar čia turima analogiškai *é*- kam. galūnė, ar ji yra sutrumpėjusi iš *ē* (< *ei*), tačiau pietryčių žemaičių forma aiškiai rodo *i*- kam. lytį, kitaip būtų galūnė *-es* (plg. *sāules* ~ *sāulēs*, bet *kartīs* ~ *karties*).

g) Žemaičių tarmėse žodžio gale yra sutrumpėję ir balsiai, kilę iš tvirtagalių dvigarsių (*an*, *en*, *in*, *un*), tik šiuo atveju dėl skirtingo įvairiose vietose dvigarsių kitimo, dėl skirtingo jų kitimo laiko ir dėl kitų priežasčių iš minėtųjų dvigarsių yra išriedėję įvairūs, savo kokybe (ir kiekybe) skirtingi garsai.

§ 24. Ilgosios tvirtagalės galūnės žemaičių tarmėse bus sutrumpėjusios kiek vėliau, negu tvirtapradės. Tai geriausiai rodo kiek mažesnis plotas, kur *tj*, *dj* prieš ilgąjį tvirtagalį nekirčiuoto žodžio galo *ā* nebeatsirado afrikatų (žr. § 4). Vadinasi, afrikatų bangai atėjus iki Pagramančio – Kelmės, ilgasis tvirtapradis žodžio galo *-ā* jau bus buvęs žemaičių tarmėje sutrumpėjęs ir supriešakėjęs, o tvirtagalis *-ā* – dar ne. Tačiau didelio laiko skirtumo tarp tvirtapradžio ir tvirtagalio *ā* trumpėjimo nebūta, nes afrikatų linijos, skiriančiosi priklausomai nuo afrikatų neatsiradimo prieš *-ā* ir *-ā*, nedaug tėra viena nuo kitos nutolusios, o šiaurinėje dalyje

(dounininkų tarmėje) sutampa. Pietinėje žemaičių tarmių dalyje, o ypač šiaurės vakarų aukštaičių pietinėje dalyje, tvirtagalių galūnių trumpėjimas turi būti gero-kai vėlesnis už tvirtapradžių, nes gretimoje veliuniškių tarmėje ilgieji tvirtagaliai *ā, ē* žodžio gale yra buvę suspėję išvirti *o, é*, kurie vėliau trumpėdami išvirto *u, i*. Kaip rodo veliuniškių tarmė, uždaros galūnės *ā, ē* bus trumpėję truputį vėliau, o atviros – anksčiau. Mat, veliuniškių tarmės vakarinėje dalyje (Stakiai, Skirs-nemunė, Kriūkai, Gelgaudiškis, Kiduliai, Šakiai) ir šiuo metu uždaroje galūnėje *ā, ē* yra išvirtę *i o, é*, vadinasi, yra išlikę ilgi, o atviroje galūnėje yra sutrumpėję, išvirtę *i u, i*, pvz.: *lāpēs, šākos*, bet *lāpi, šāki*. Gali būti, kad uždaros galūnės *ā, ē* trumpėjimas yra sekęs paskui atviros galūnės *ā, ē* trumpėjimą nuo pat žemaičių tarmių šiaurės vakarinės dalies per visą žemaičių ir šiaurės vakarų aukštaičių plo-tą iki veliuniškių tarmės.

Tvirtagaliai *ū, i < ā, ē, uā, iā* yra sutrumpėję vėliau, negu kiti tvirtagaliai bal-siai (žr. § 10).

§ 25. Šiaurinėje dounininkų tarmės dalyje (Darbėnai, Lenkimai, Grūšlaukė, Mosėdis, Skuodas, Ylakiai, Židikai, Pikeliai, Leckavas, Mažeikiai, Žemalė, Tirkš-liai, Laižuva, Vieškėnai, Papilė, Akmenė, Klykoliai) ir senieji galūniniai tvirtapra-džiai, ir nekirčiuotų galūnių tvirtagaliai balsiai yra stipriai redukuoti, pvz.: *rō.n.k^a ~ rankā, rāš^a ~ rāšo, lāzd^a ~ lāzda, kār^v ~ kārve, kāt^e ~ kātę; rōnk^{as} ~ raņkos, žēm^s ~ žēmės*. Ypač stipri redukcija šiuo atveju donininkų tarmėje; čia šalia redu-kuotų galūnių balsių rišioje kalboje girdėti tariant ir visai be galūnių, pvz.: *šārk ~ šārka* (Dreizių, Klaipėdos raj.), *gaņikš ~ ganyklos* (Švencelė, Klaipėdos raj.). Už-daros galūnės trumpasis *a* donininkų tarmėje taip pat kartais visai išnyksta ir tais atvejais, kai kitų žemaičių jis dar nėra visai išnykęs, pvz.: *dōgns ~ dūgnas, tīnkš ~ tiņklas, vēsks ~ viskas*. Donininkų tarmėje žodžio galo trumpėjimas galėjo būti intensyvesnis dėl neturėjimo glaudesnių ryšių su kitomis lietuvių kalbos tarmėmis, kurios žodžio galą mažiau trumpina.

§ 26. Latvių kalboje ilgosios galūnės yra sutrumpėjusios anksčiau, negu lie-tuvių tvirtapradės. Tai rodo latvių kalbos skoliniai iš rusų kalbos. „Tuo metu, kai rusų kalbos įtaka latvių kalbai jau buvo įsigalėjusi (XI–XII amžiuje, gal, net ir apie pusę X amž.), latviai jau sakė *alga, diena*... (lietuviai tuomet dar tebesakė *algā, dienā*), ką rodo rusiškos kilmės žodžiai *bl'udā < блудо, muīta < мыто, pāsma < насмо, dīva „Ungeheuer, Meerwunder“ < дуво*“³³. Vadinasi, atitinkamai ir trumpųjų žodžio galo balsių nykimas latvių kalboje turi būti senesnis, atsiradęs prieš ilgųjų sutrumpėjimą.

Prūsų kalboje tik nekirčiuotų ilgųjų galūnių balsiai yra buvę sutrumpėję (žr. § 28).

§ 27. Iš to, kas aukščiau pasakyta apie žodžio galo trumpėjimą žemaičių tar-mėse, galima padaryti šias išvadas.

Žodžio galo trumpėjimas žemaičių tarmėse turi du aiškius (tačiau neatskiria-mai susijusius) etapus. Pirmą žemaičių tarmėse turėjo prasidėti senųjų trumpųjų žodžio galo balsių redukcija, o tik paskui tegalėjo sutrumpėti senieji tvirtapradžiai ir nekirčiuoti tvirtagaliai žodžio galo balsiai. Jeigu senųjų trumpųjų žodžio galo balsių redukcija būtų prasidėjusi po senųjų ilgųjų sutrumpėjimo, tai redukcija

³³ K. Būga, LKŽ, I, p. XXXIV.

būtų vienodai veikusi ir senuosius trumpuosius ir sutrumpėjusius senuosius ilgusius balsius (*šalta* ir *šalta* < **šaltā*, *vilna* < **vilnā*). Vadinas, senųjų trumpųjų žodžio galo balsių redukcija yra senesnė už senųjų ilgųjų (tvirtapradžių ir tvirtagalių) sutrumpėjimą žodžio gale, tačiau senųjų ilgųjų žodžio galo balsių trumpėjimo pradžia gali ir sutapti (laiko atžvilgiu) su senųjų trumpųjų balsių redukcija žodžio gale. Tą lygiagrečių senųjų ilgųjų ir trumpųjų žodžio galo balsių nykimą galima suprasti taip: kartu prasidėjęs ilgųjų ir trumpųjų balsių žodžio gale nykimas turėjo senuosius ilgusius sutrumpinti iki visiško trumpumo, kol senieji trumpieji išnyko (jeigu suprasime ilgąjį balsį kaip dvigubai ilgesnį už trumpąjį³⁴), o, išnykus seniesiems trumpiesiems, sutrumpėjusių senųjų ilgųjų žodžio galo balsių nykimo procesas turėjo eiti toliau: *šalta*, **šaltā*, **vilnā* > **šaltā*, **šalta.*, **vilna.* > *šalt*, *šalta* *vilna* > *šalt*, *šaltā*, *vilnā*.

Kadangi ilgosios tvirtapradės galūnės lietuvių kalboje sutrumpėjo apie XIII a. pabaigą, tai trumpųjų *a*, *e*, *i* žodžio gale redukcija turėjo prasidėti prieš XIII a. pabaigą.

Kartu trumpųjų balsių redukcija žodžio gale žemaičių tarmėse turi būti senesnė ir už kirčio atitraukimą, nes kirčio atitraukimas tegali būti prasidėjęs po senųjų ilgųjų tvirtapradžių žodžio galo balsių sutrumpėjimo, prasidėjus jų (buvusiųjų tvirtapradžių) redukcijai³⁵.

3. Žemaičių tarmių žodžio galo trumpėjimo ryšys su aukštaičių tarmių ir latvių bei prūsų kalbų žodžio galo trumpėjimu

§ 28. Be kitų faktų, žodžio galo trumpėjimo senumą rodo ir šio fonetinio reiškinio paplitimas baltų kalbose. Visų pirma žodžio galas yra sutrumpėjęs latvių kalboje. Latvių kalbos žodžio galo trumpėjimas yra labai panašus į žemaičių tarmės žodžio galo trumpėjimą: čia taip pat yra išnykę senieji trumpieji *a*, *e* (atvirame ir uždame žodžio gale) ir *i* (atvirame žodžio gale), pvz.: *ragš* < **ragas*, *akmens* < **akmenes*, *sāp* < **sāpa*, *tēv* < **tēve* (šauksm.), *tur* < **turi*; sutrumpėję senieji ilgieji balsiai (ir dvibalsiai) ne tik senosiose oksitoninėse, bet ir baritoninėse galūnėse, pvz.: *raga* < **ragā*, *māte* < **mātē*, *acis* < **akis*, *pēlus* < **pelūs*; *ragu* < **ragō*, *ragu* < **ragān*, *saki* < **sakai*, *mēdus* < **medaus*, *vedi* < **vedei*. Kaip ir žemaičių tarmėse, išlikę trumpieji *u* ir *i* (uždame žodžio gale), pvz.: *tirgus*, *saldus*, *acis*³⁶.

Visai panašiai žodžio galas trumpėjo ir prūsų kalboje, kur senieji trumpieji tais pat atvejais, kaip latvių ir žemaičių, dažnai yra išnykę, pvz., *a* : *deiws* „dievas“, *taws* „tėvas“, *pallaips* < palaipsas „įsakymas“, *usts* „šeštas“, bet *laiskas* „knyga“ *isarwiskas* „tikras“, *septmas* „septintas“, *wissa* „alles“, *polinka* „palieka“; *i* : es. l. 3 asm. *tur* < turi, *ast* < asti, *pereit* < pereiti, *dast* šalia *dasti* „duoda“, bet *arwi* „wahr“, uždaroje galūnėje (kaip latvių kalboje ir žemaičių tarmėje) *i* yra išlikęs, pvz.: *angis* „angis, gyvatė“, *assis* „ašis“; *u* visur yra išlikęs, pvz.: *alu* „alus“, *dangus*, *pecku* „pekus, banda“; išlikęs ir trumpasis *e*: *kermenes* „kūno“, *deive* „šauksm.

³⁴ Žr. V. Vaitkevičiūtė, Lietuvių kalbos balsių ir dvibalsių ilgumas, LKK III, p. 207–213.

³⁵ V. Grinaveckis, Kirčio atitraukimas ir nukėlimas lietuvių kalbos tarmėse, LKK, t. 4, Vilnius, 1961, p. 125.

³⁶ J. Endzelynas, Baltų kalbų garsai ir formos (toliau – GF), Vilnius, 1957, p. 21–22.

dieve“³⁷. Ilgieji balsiai nekirčiuotame žodžio gale prūsų kalboje, atrodo, yra buvę sutrumpėję, pvz.: *kurpi*, „kurpė“, *pertraūki*, „pertraukė“, *mūti* < **mūtē*: liet. *mótė*, *griku*, „nuodėmėi“. Kaip iš pavyzdžių matyti, prūsų kalbos žodžio galo trumpėjimas yra silpnesnis, negu žemaičių tarmėje.

Vadinasi, žodžio galo trumpėjimas apėmė visą šiaurinę ir vakarinę baltų kalbų ploto dalį jau tada, kai prūsų kalba tebebuvo gyva ir dar gerokai, be abejo, prieš prūsų išnykimą. Visas tās galūnių trumpėjimo plotas sudarė vieną teritoriją, į kurią įėjo latvių kalba, žemaičių tarmė, vakarų aukštaičių tarmės dalis, įsiterpusi tarp prūsų ir žemaičių, ir prūsų kalba. Rytų aukštaičių (Mūšos upynas) galūnių trumpėjimas, gal būt, dar neturėjo ryšio per vakarų ir vidurio aukštaičių šiaurinę dalį su žemaičių tarmės analogiškais pakitimais.

§ 29. Kokiu būdu žodžio galo trumpėjimas yra išplitęs visoje minėtoje baltų kalbų teritorijoje? Žemaičių tarmėje galūnių trumpėjimas yra prasidėjęs šiaurinėje tarmės ploto dalyje, į vakarų aukštaičius žodžio galo trumpėjimas yra atėjęs iš žemaičių³⁸. Kadangi prūsų kalba ploto atžvilgiu yra lyg ir vakarų aukštaičių tęsinys, tai ar tik nebus žodžio galo trumpėjimas ir į prūsų kalbą atėjęs iš šiaurės, t. y. per vakarų aukštaičius, gyvenusius kaimynystėje su prūsais. Tą mintį gali paremti ne tik ploto bendrumas, bet ir laipsniškas žodžio galo trumpėjimo silpnėjimas, einant baltų kalbų teritorija iš šiaurės į pietų vakarus; žemaičiai žodžio galą trumpina kiek mažiau, negu latviai, vakarų aukštaičiai – mažiau, negu žemaičiai, o prūsai – mažiau, negu vakarų aukštaičiai. Latvių kalboje trumpieji *a*, *e* žodžio gale yra išnykę visais atvejais, trumpasis *i* – tik atvirame žodžio gale, visi ilgieji balsiai ir dvibalsiai sutrumpėję, o žemaičių tarmėje uždaram žodžio gale trumpasis *a* neišnyksta po *s*, *š*, *z*, *ž*, *c*, *č* ir po *l*, *m*, *n*, *r*, *v*, jei prieš juos dar eina *b*, *p*, *d*, *t*, *g*, *k*, *s*, *š*, *z*, *ž*³⁹, ilgieji balsiai sutrumpėję tik nekirčiuotame žodžio gale, o dvibalsiai – išlikę nesutrumpėję. Šiaurės vakarų aukštaičių pietinėje dalyje žodžio galo trumpėjimas yra silpnesnis, negu žemaičių tarmėje: čia atvirame žodžio gale trumpasis *a* dažnai išlieka po *l*, *m*, *n*, *r*, *v*, jeigu šie prielinksniai eina po ilgo skiemens, pvz.: *bāla*, *kāre* ~ *kāria*, *rēme* ~ *rēmia*, *leŋgva*, *pūva* (šalia *pū*). Uždaroje galūnėje trumpasis *a* neišnyksta ne tik po *s*, *š*, *z*, *ž*, *c*, *č* ir po *l*, *m*, *n*, *r*, *v*, jei prieš juos dar eina *b*, *p*, *d*, *t*, *g*, *k*, *s*, *š*, *z*, *ž*, kaip žemaičių tarmėse, bet ne visada išnyksta ir po dviejų priebalsių, pvz.: *piřštas*, *puřvas*, *pūřkas*, „spuogas“, *a* išnykti gali tik eidamas betarpiškai po *p*, *t*, pvz.: *dėkc* ~ *dėgtas*, *kařps* ~ *kařpas*⁴⁰. Iš ilgųjų nekirčiuoto žodžio galo balsių *i*, *ū* išlieka nesutrumpėję.

Kapsų ir zanavykų tarmėse trumpasis uždaro galūnės *a* dažniau yra išnykęs zanavykų, o rečiau kapsų, be to, dažnesnis šiuo atveju galūnės sutrumpėjimas kapsų šiaurėje, retesnis pietuose. Uždaro galūnės *e* bėra išlikęs tik pietrytiniame kapsų pakraštyje⁴¹. Vadinasi, ir pietinių vakarų aukštaičių tarmėse žodžio galo trumpėjimas laipsniškai silpnėja, einant iš šiaurės į pietus.

§ 30. Latvių kalbos plote žodžio galo trumpėjimas taip pat laipsniškai silpnėja, einant iš šiaurės į pietus. Didžiausias žodžio galo trumpėjimas pastebimas šiau-

³⁷ Ten pat, § 21; J. Endzelīns, *Senprūšu valoda*, Rīgā, 1943, § 24.

³⁸ Žr. Gtr, p. 99.

³⁹ Gtr, p. 98.

⁴⁰ E. Grinaveckienė, LKK I, p. 152.

⁴¹ J. Senkus, „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai“, 2 (7), p. 169–170; 2 (9), p. 161.

rinēse latviu kalbos tarmēse: Šiaurēs Kurše, tomiminku (tāmnieku) tarmēje, ir šiaurinėje Vidžemėje, lybiu tarmēje ir vidurio tarmēs šiaurinėje dalyje. Tomininku tarmēje dabartinės latviu literatūrinės kalbos visi trumpieji balsiai žodžio gale yra išnykę, pvz.: *ruok* < *ruoka* „ranka“, *rāg* < *raga* „rago“, *vids* < *vidus*, *grūtu:m* < *grūtumi* „sunkumai“, *puķ* < *puke* „gėlė“⁴³. Taip žodžio galą trumpina šios šiaurinės Kuršo vietos: Piltene, Zīras, Pope, Puze, Ugale, Zlēka (Ventspilio raj.), Dundaga, Laidze, Stende (Talsu raj.), Strazde, Kandava (Kandavos raj.), Ivande (Kuldīgos raj., žem. Kuldinga) ir šiaurės vakarinės Vidžemės vietos: Liepupe, Lode, Vilkene (Limbažu raj.). Toliau į pietus nuo minėtų vietų žodžio galo trumpėjimas pamažu silpnėja. Į pietus nuo Kandavos ir Kuldingos, jau latviu kalbos vidurio tarmėje (Aizupē, Zemīte — Kandavos raj., Vārma — Saldaus raj., Snēpele, Turlava — Kuldingos raj., Padure — Aizputės raj.), žodžio galo trumpieji balsiai arba išnyksta, arba tariajami redukuotai⁴⁴. Dar toliau į pietus nuo minėtų vietų dabartinės latviu literatūrinės kalbos trumpieji balsiai nebeišnyksta, o jau prie Lietuvos ribos, pavyzdžiui, apie Rucavą (Liepojos raj.), tais atvejais, kur, išnykus uždaro galūnės trumpajam *a*, susidarytų sunkiai ištariama priebalsių grupė, ten *a* trumpasis išlieka, pvz.: *kaklas*, *stipras*, *rēsnas* „storas“, *īsas* „trumpas“, *gaisas* „oras“⁴⁵. Apie Aizputę (Apriki, Cīrava, Dunalka, Saka) tais atvejais, kai *a* dėl priebalsių susigrūdimu negalėjo išnykti, kaip žemaičių tarmėje, tas *a* yra išvirtęs *u* tipo garsu (kaip dounininkų!), pvz.: *kaklus*, *gudrus*, *putnus* „paukštis“⁴⁶. Panašiai žodžio galas trumpėja ir šiaurinėje latviu kalbos dalyje, pereinant iš lybiu tarmių į vidurio tarmę: čia irgi vidurio tarmės pakraštyje, kuri ribojasi su lybiu tarme, nebeturinčia žodžio gale dabartinių latviu kalbos trumpųjų balsių, trumpieji balsiai yra išnykę arba redukuoti. Tokios vidurio tarmės vietos yra šios: Augstroze (Limbažu raj.), Ledurga (Siguldos raj.), Rūjiena⁴⁶, Braslava (Limbažu raj.), Vecate (Rūjienos raj.)⁴⁷, Daugulī (Valmieros raj.)⁴⁸.

§ 31. Minėtose latviu kalbos tarmėse, kaip ir visoje latviu kalboje (ir žemaičių tarmėse), yra išnykę senieji trumpieji balsiai *a*, *e* ir *i* (atviroje galūnėje), o paskui (antras žodžio galo trumpėjimo etapas) išnyko, redukavosi nesutrumpėję senieji ilgieji ir likusieji neišnykę senieji trumpieji *u* ir *i* (uždaroje galūnėje). Tuos du žodžio galo trumpėjimo etapus lybiškosiose latviu kalbos tarmėse rodo priešgalinio skie-

⁴³ Žr. J. Endzelīns, Gr., § 38b; Lettisches Lesebuch, Grammatische und metrische Vorbemerkungen, Texte und Glossar von J. Endzelin, Heidelberg, 1922, p. 104—122; M. Graudina, Laidzes un Kandavas izloksne, „Latvijas PSR Zinātņu akadēmija. Valodas un literatūras institūta Raksti“, t. 6, p. 274 tt.; Karlis Draviņš, Velta Rūķe, Laute und Nominalformen der Mundart von Stenden, I, Lund, 1955, § 76.

⁴⁴ Žr. J. Endzelīns, Gr., § 38 a; A. Jankevics, Aizupes izloksne, „Latvijas PSR Zinātņu akadēmija, Valodas un literatūras institūta Raksti“, t. 6, Rīgā, 1958, p. 299—300.

⁴⁵ Žr. J. Endzelīns, Gr., § 36 d., GF, § 21 d., FBR, p. 120.

⁴⁶ Adalbert Bezzenberger, Über die Sprache der preußischen Letten, Göttingen, 1888, p. 54; J. Endzelīns, Gr., § 36 d.

⁴⁷ Rakstu krājums, Rīgas Latviešu Biedrības Zinības Komisijas izdots, t. 13, p. 67, 77; J. Endzelīns, Gr., § 38 a; M. Brence, Piedekļu un gala zilbju vokalisms Augstrozes izloksnē, „Rakstu krājums“, Rīgā, 1959, p. 377—390.

⁴⁸ M. Rudzīte, Ziemeļvidzemes izloksnes Braslavā, Vecatē, Baupos un Vilzeņos, „Latvijas PSR Zinātņu akadēmija. Valodas un literatūras institūta Raksti“, t. 6, 1958, p. 131 (§ 12).

⁴⁹ E. Šmite, Vidus un lībisko izloksņu saskare Daugulī, „Latvijas PSR Zinātņu akadēmija. Valodas un literatūras institūta Raksti“, t. 6, 1958, p. 19—21.

mens balsio pailgėjimas, išnykus dabartinės latvių kalbos trumpajam balsiui, pvz.: *rāks* < *ragus* (dgs. gal.), bet *raks* < *ragas* (vns. vard.), *vids* < *vidus*, *gūdrs* < *gudrus*. Balsis pailgėja tik tuo atveju, kai prieš galūnės balsį stovi skardusis priebalsis, o jeigu stovi duslusis priebalsis, tai pailgėja tas priebalsis, pvz.: *lap* < *lapa* „lapo“. Nykstant seniesiems trumpiesiems galiniams balsiams, priešgalinio skiemens balsio ar prieš einančio dusliojo priebalsio pailgėjimo dėsnis dar neveikė.

Vadinasi, laipsniškas žodžio galo trumpėjimo silpnėjimas, einant iš šiaurės į pietus, yra ir latvių kalbos plote. Ypač tas laipsniškumas aiškiai matomas latvių kalbos tarmėse, kurios ribojasi su žemaičiais.

Atrodo, nėra abejonės, kad žodžio galo trumpėjimas, prasidėjęs šiaurėje, slinko per visą baltų kalbų plotą.

§ 32. a) Latvių kalboje senųjų trumpųjų žodžio galo balsių nykimas apie XIII a. dar greičiausiai nebuvo visai pasibaigęs. Tai rodo latvių senovės dainų pavyzdžiai, kur dėl reikiamo skiemenų skaičiaus galiniai balsiai yra išlikę. Jeigu tų dainų atsiradimo metu (1200–1550 m.) žodžio galo balsiai būtų buvę visai išnykę, tai jie nebūtų galėję atsirasti dainų tekstuose⁴⁹. Ilgosios galūnės latvių kalboje sutrumpėjusios apie XI-XII a. (žr. § 26).

b) Žemaičių tarmėse žodžio galo trumpųjų balsių nykimas turėjo prasidėti prieš tvirtapradžių balsių sutrumpėjimą, t.y. prieš XIII a. pabaigą (žr. § 27).

c) Šiaurės vakarų aukštaičių žodžio galo trumpėjimas, būdamas silpnesnis už žemaičių ir atėjęs čia iš žemaičių ploto, žinoma, yra vėlesnis.

Vadinasi, žodžio galo balsių trumpėjimo (nykimo) laikas baltų kalbose taip pat prisideda prie šio reiškinių plitimo iš šiaurės į pietus ir vakarus patvirtinimo.

§ 33. Kokia yra pirmoji žodžio galo trumpėjimo priežastis?

Latvių kalbos lybiškosios tarmės yra daugiausia paveiktos lybių kalbos įtakos⁵⁰. Žodžio galo didesnis trumpėjimas čia, matyt, ir yra lybių kalbos įtakos padarinys. Tai akivaizdžiai rodo tas faktas, kad dviejose skirtingose vietose – šiaurės Kurše ir šiaurės vakarų Vidžemėje, kur latviai daugiausia asimiliavo lybių, atsirado visiškai tokia pat fonetinė ypatybė – išnyko žodžio galo trumpieji (dabartinės latvių kalbos) balsiai. Gal būt, finų kalbos yra turėjusios įtakos ir pirmajam žodžio galo trumpėjimo etapui baltų kalbose prasidėti.

Vilniaus Valstybinis pedagoginis institutas,
Lietuvių kalbos katedra

Iteikta
1962 m. spalio mėn.

⁴⁹ J. Endzelīns, Gr., § 36 e.

⁵⁰ J. Endzelīns, Gr., § 3; M. Graudiņa, Dažas seklo tāmmeiku izlokšņu īpatnības, „Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstis“, 1958, Nr. 10 (135), p. 57.

СФОРМИРОВАНИЕ ЗАКОНОВ КОНЦА СЛОВА В ЖЕМАЙТСКИХ ГОВОРАХ

В. З. ГРИНАВЕЦКИС

Резюме

1. Аффрикат *č, dž* (либо *c, dz* в дзукских говорах) < *tj, dj* на восточной части территории Литвы возникли около начала XIII в. и отсюда распространились на всю территорию литовского языка. В жемайтском диалекте, занимающем [северо-запад Литвы, *tj, dj* превратились в аффрикат *č, dž* около второй половины XIV и начала XV в.

2. Жемайтский диалект отличается отсутствием аффрикат из *tj, dj* в конце слова перед древним кратким *a*. В этом положении во всех жемайтских говорах *tj, dj* развились в *i, d̃*: *svètē ~ svečiai* < **svetjai, mēdē ~ mēdžiai* < **medjai*. Дальше на северо-запад аффрикат *č, dž* отсутствуют и перед другими конечными гласными: прежде всего перед *ā* и *ān*, *ān*, дальше перед *ā* в безударном конце слова, а еще ближе к побережью (в приморско-жемайтском говоре) *tj, dj* в конце слова перед всеми гласными превратились в *i, d̃*.

3. На территории жемайтского диалекта все указанные изоглоссы различного отсутствия аффрикат в конце слова являются параллельными. Также параллельно с данными жемайтскими изоглоссами проходит и изоглосса, отделяющая аукштайтско-дзукский диалект от других аукштайтских диалектов. Параллельное расположение указанных изоглосс свидетельствует о распространении аффрикат на территории литовского языка с востока на запад.

4. Причиной отсутствия аффрикат в конце слова в жемайтских говорах является редукция конечных гласных. Редуцированные конечные гласные заднего ряда под влиянием *j* продвинулись вперед, а перед передними гласными *j*, стоявший после согласных (в данном случае в сочетаниях *tj, dj*), по фонетическим законам литовского (и латышского) языка исчез, и таким образом *tj, dj* > *i, d̃*.

5. Так как волна аффрикат шла с востока, а редукция конечных гласных — с северо-запада, то чем дальше на северо-запад продвинулась волна аффрикат, тем больше конечные гласные были подвергнуты редукции и продвижению вперед, в связи с чем *j* из сочетаний *tj, dj* перед конечными гласными должен был исчезнуть. Поэтому чем дальше на северо-запад, тем меньше аффрикат из *tj, dj*.

6. Отсутствие аффрикат из *tj, dj* в конце слова в куршском языке, по-видимому, также зависит от редукции конечных гласных.

7. В жемайтско- и аукштайтско-дзукских говорах превращение *tj, dj* не в *č, dž*, а в *c, dz*, по всей вероятности, зависит от того, что в этих говорах и *t, d* (в аукштайтско-дзукском перед *i, y, i, ie*, в жемайтско-дзукском перед всеми передними гласными в конце слова) превратились в *c, dz*. Аффрикат *č, dž* являются результатом более сильного смягчения согласных *t, d*, а *c, dz* — менее сильного. Согласные *t, d* в сочетаниях *tj, dj* были подвергнуты более сильному смягчению, а *t, d* перед передними гласными — менее сильному.

Из этого следует вывод: *t, d* в сочетаниях *tj, dj* и *t, d* перед указанными гласными не могли измениться по-разному — в дзукских говорах превращение *tj, dj* в аффрикаты было приближено к превращению *t, d* перед указанными гласными в *c, dz*.

8. В жемайтском диалекте древние конечные краткие гласные *a, e*, (в открытом конце) *i* исчезли, а долгие циркумфлексные гласные в безударном конце слова сократились. Те же самые и сходные законы редукции конечных гласных действуют и в северо-западных аукштайтских говорах. Исчезновение кратких и сокращение долгих конечных гласных в жемайтском диалекте является аналогичным с редукцией конца слова в латышском языке, только в латышском языке редукция конца слова является более обобщенной (краткий *a* исчез в закрытом конце всегда, а в жемайтском диалекте остался после согласных *s, š, z, ž, c, č*, а также после *b, p, d, t, g, k*, если перед ними еще стоят *l, m, n, r, s, š, z, ž*, долгие гласные сократились одинаково как в древних баритонах, так и в окситонах). В прусском языке древние краткие гласные *a, i* в конце слова также часто отсутствуют, а долгие гласные в безударном конце слова, по-видимому, были сокращенными.

9. Как в жемайтском диалекте, так и в латышском и прусском языках древние краткие гласные должны были подвергаться процессу исчезновения до сокращения долгих конечных гласных. Так как в литовском языке акутовые конечные гласные сократились около начала XIV в., а в латышском языке долгие конечные гласные сократились раньше, то процесс исчезновения древних конечных кратких гласных должен был начаться раньше.

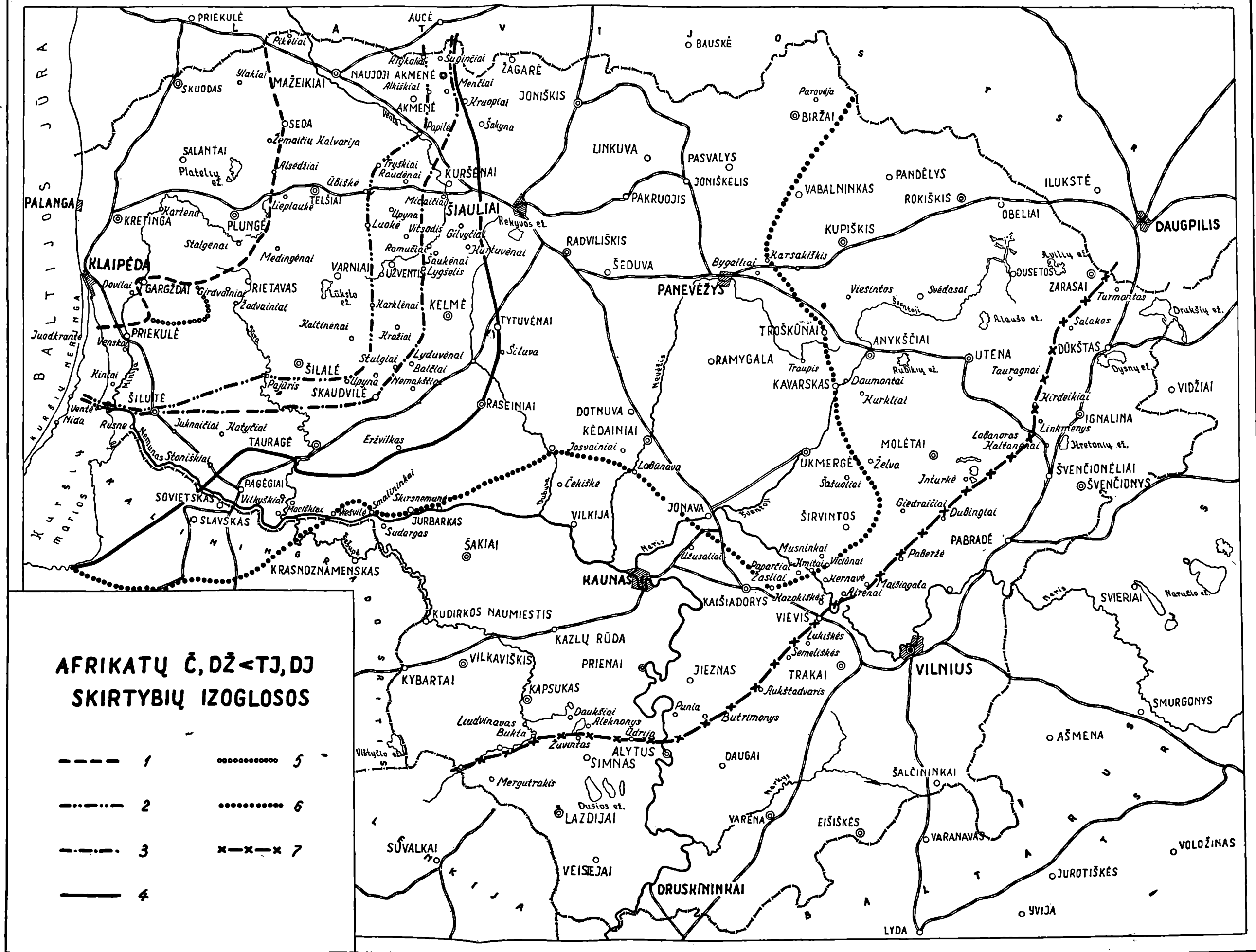
10. Самая сильная редукция конца слова в говорах латышского языка отмечается на северо-западе территории Латвии (север Курземи и северо-запад Видземи) — в ливских говорах, где исчезли в конце слова все краткие конечные гласные современного латышского языка (происходившие из древних долгих гласных и дифтонгов, а также древний краткий *u*). Более к югу и востоку от указанных латышских говоров редукция конца слова постепенно уменьшается. Так, например, в Курземе, в среднелатышском говоре, около Айзупе, Земите, Варма, Снепеле, Турлава и пр. краткие гласные современного латышского языка либо исчезают только частично, либо произносятся как редуцированные гласные. Еще дальше к югу данные гласные произносятся как в литературном языке, а у литовской границы, например около Руцава, древний краткий *a* в закрытом конце слова иногда остается (как в жемайтском диалекте литовского языка).

В говорах литовского языка также отмечается постепенное уменьшение редукции конечных гласных с севера на юг, и в юго-западной части западно-аукштайтских говоров (Тильже, Дабгува, Исрутис) редукция конца слова, по-видимому, была тождественна с редукцией конца слова в прусском языке.

11. Так как редукция конца слова в балтийских языках занимает единую территорию (Латвию, северо-запад Литвы и Пруссию), конечные гласные исчезают и сокращаются по тем же самым законам и редукция постепенно уменьшается по направлению от севера на юг, то, нужно полагать, что редукция конца слова началась на севере территории балтийских языков и

отсюда распространилась на остальную нынешнюю территорию распространения данного явления.

12. В говорах латышского языка отдельно в двух местах на севере Курземе и на северо-западе Видземе (в ливских говорах), где латыши имели самые тесные связи с прибалтийско-финскими племенами, имеется самая сильная редукция конечных гласных. Возникновение на отдаленных друг от друга местах того же самого фонетического явления вряд ли является случайным — по всей [вероятности, усиленная редукция [конца слова в ливских говорах латышского языка является результатом влияния ливского языка (субстрата). Имело ли значение соприкосновение с финнами и для первоначального этапа редукции конца слова в восточно-балтийских говорах? Для ответа на этот вопрос с уверенностью пока нет достаточных данных.

1. *tj, dj* žodžio gale > *t', d'* (pajūrio žemaičiai); 2. *tj, dj* (žodžio gale prieš *a, ą, ąn, ąn, ąn*) > *t', d'* (vidurio žemaičiai); 3. *tj, dj* (žodžio gale prieš *a, ą, ąn, ąn*) > *t', d'*; 4. *tj, dj* (žodžio gale prieš *a*) > *t', d'* (žemaičių-aukštaičių riba); 5. žemaičiai dzūkai; 6. *a* po *j* ir po kitų minkštųjų priebalsių > *e* (*ę*); 7. rytų aukštaičiai dzūkai.